

Pr T5
K-56

М А С О В А
АНТИРЕЛІГІЙНА
БІБЛІОТЕКА

ЯК. КОВАЛЬЧУК

СВЯТА НА УКРАЇНІ

У ЗВИЧАЯХ ТА ЗАБОБОНАХ

Р Ж А В Н Е
Д А В Н И Ц Т В О
Р А Ї Н И

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

Шифр Рк Т.52(24).К-56 Инв.№ 2625492Автор Ковальчук Яз.Назва Свята на Україні
у звичаях та забобонах.Місце, рік видання Хі; Кі, 1930.Кіль-ть стор. 111, [3] с.

-\\- окр. листів _____

-\\- ілюстрацій _____

-\\- карт _____

-\\- схем _____

Том _____ частина _____ вип _____

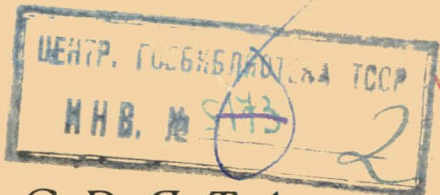
Конволют _____

Примітка: 17.07.2003,
Маль-

A522291

РкТ'5
к-56

ЯК КОВАЛЬЧУК

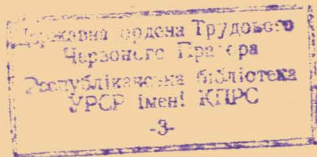

С В Я Т А Н А У К Р А Ї Н І

У З В И Ч А Я Х
Т А З А Б О Б О Н А Х

2625492

ВИДАННЯ ДРУГЕ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ХАРКІВ

1930

КИЇВ

Бібліографічний опис цього
видання вміщено в „Літон.
Укр. Друку“, „Картковому
реперт.“ та інших покажчи-
ках Укр. Книжк. Палати

Укрголовліт № 1684(945). Ост. 364 Бє.
Зам. № 3327. Тираж 10000. 3¹/₂ арк.

ВІД АВТОРА

Подаючи оцю книжечку до уваги безвірників, вважаю за потрібне зазначити, що розмір її, з незалежних від автора причин, довелося скоротити майже вдвоє. Тим то й довелося про свята Колодія («бахуса») та весняного Юрія сказати лише побіжно, а осінні «храмові» свята та побутові звичаї— «досвітки» (вечерниці) і «улиці» зовсім оминати. Рямці ж книжки не дозволили згадати цілої низки звичаїв та забобонів, що, крім магічних дій хлібороба, мають ще й релігійне, а тому й подвійно шкідливе значіння, як от забобонів великодніх, з яких подано лише декілька. Так само довелося відійти від класифікації забобонів та магічних чар кожного зокрема свята за загально визнаними Фрезеровими «принципами» і натомість подати окремо саму теорію Фрезера у щонайстилішому викладі.

Книжечка не являє собою суцільної послідовної роботи, а здебільша це пристосовані до книжного викладу статті автора,

що у свій час їх друкувалося в різних періодвидаваннях, отож в ній і трапляється кілька неминучих у таких випадках повторень.

Виходить книжечка оце вже другим виданням. Змін у неї зроблено небагато і то, головне, стилістичного порядку, з підкресленням впливу розпорошеного (індивідуального) господарювання на живучість забобонів.

Автор саме і вважає, що його праця стане найпридатнішою товаришам безвірникам в селах, де з тих чи інших причин колективізації покищо цілком чи частково не переведено.

А в т о р.

Березень 1930 р.

ПРО НАШИХ ПРАЩУРІВ

Звичаї всякого народу ґрунтуються на формах його господарювання, на його економічному житті, на тому, з чого народ цей добуває собі їжу, а живуть звичаї століттями й тисячоліттями. Отже, найперше нам важно знати, як та з чого жили наші пращурі слов'яни, в що вони вірили та які були в них свята та звичаї.

Про український народ часів дохристиянських маємо відомості з грецьких та арабських джерел і потім із київських літописів, писаних в XI сторіччі. З цих джерел довідуємося, що на правому боці Дніпра, біля Києва, жило плем'я—поляни, далі на схід по р. р. Тетереву й Горині—деревляни («лісові люди»), за річкою Прип'яттю—дреговичі («болотяні люди»), на Волині, за р. Случем—дулиби, лівобіч Дніпра, по р. Сейму, Сулі та Десні, в сучасних Чернігівщині й Полтавщині—велике плем'я—сіверяни, на Чорноморському узбережжі, біля Дніпра—уличі й далі на Захід до Дністра—

тиверці. Крім цього, пращурі наші мешкали в сучасній Галичині та понад Доном.

Отже, вже в ті далекі часи наші пращурі заселяли різні кліматом і відмінні природними умовами місцевості, а це, звичайно, різнило й їхні звичаї. Проте вважати, що різниця між ними була надто велика, не можна: основним бо джерелом існування всіх тодішніх слов'янських племен було хліборобство.

Ті джерела, з яких наука користується, вивчаючи життя стародавніх слов'янських народів, доводять, що їхні «батьківські» способи обробки землі мало чим різнилися від способів, з яких користувалися наші селяни до недавнього. Так, дерев'яний плуг, найголовніше знаряддя слов'янина IX—X сторіч, вийшов з ужитку наших селян всього років 25—30 тому, а с л а в н о з в і с н а с о х а серед знаряддя російського хлібороба посідає почесне місце ще й досі. У могилах наших пращурів досі знаходимо плуги, борони, серпи, ціпи, заступи, мотики (копаниці), зерна жита, пшениці, вівса, ячменю, гороху, проса. Ці ж знаряддя та зернові культури (крім гречки) згадуються й у переказах про давні часи, піснях та писаннях.

Значить, звичаї наших пращурів переважно зосереджувалися навколо головної форми їхнього господарювання—хлібороб-

ства—так само, як зосереджуються вони й нині.

Крім хліборобства, в далеко меншій мірі наші пращурі займалися скотарством, ще в меншій — мисливством, рибальством та бджільництвом (бортництвом) і зовсім не знали птахівництва (в них водилися лише кури).

За їжу слов'яни мали: м'ясо, рослинну харч—хліб, кашу, варену городину, знали дріжджі, робили квас і пили мед. В одному з княжих наказів подибуємо вимогу давати його вірникові та слугі, що посилялися збирати податки, такі продукти: щодня хліб, по мірі пшона й гороху на кашу, двоє курей, грудку соли, відро солоду на пиво, раз на тиждень бичка, сир і рибу.

Боги та віра слов'ян

Наші пращурі до часу заведення християнства не знали ніяких богів, що напосідають на добробут людини. Вони знали й шанували соняшне світло й соняшне тепло, що надають силу землі родити рослинність. Утілення цієї сили вони називали богом Сварогом, при чім ім'я Хорс стосувалося до самого сонця, а ім'я бога Даждь-бог, якого по батькові кликали Сварожичем, належало земному вогню. Усі грізні сили природи, як от грім, град, блискавку, тучу, бурю, слов'яни втілювали в бога Перуна. Вва-

жаючи тварин за розумних істот, слов'яни вважали, що тварини, як і люди, мають свого бога, не менш значного за Сварога, і називали цього бога «скотьїм богом Велесом», або Волосом.

Про цих богів наших пращурів ми мусимо пам'ятати завжди, як натраплятимемо на безліч всіляких інших імен, що нібито були слов'янськими богами. Всі бо такі ймена богами слов'ян не були, а в боги їх перевели зарозумілі неуки—попи та церковні книжники попередніх часів. Християнство, застосовуючи свою «божественну систему» або ієрархію серед наших пращурів, породило уявлення про цілу низку надприродних істот, як от, прикладом, про чорта, якого слов'яни зовсім не знали і який є рідною дитиною християнства. Але до християнських часів в уяві наших пращурів існували незвичайні істоти, яких ми тут і перелічимо.

М а к о ш—очевидно якийсь водяний дух, що потім, можливо, злився з уявленням про Водяного або Водяника, який існує в уяві наших відсталих селян і донині.

П е р е п л у т — дух, суть якого в уяві стародавніх слов'ян досі не вияснено.

П о з в і з д, Л а д о, Л е л ь, П о л е л ь й У с л а д ч и О с л а д залічили до богів та божих дітей попи й церковники-книжники. Вони, як і Дід, означали

просто слова-приспіву: «Ой, дід ладо», або, як в одній пісні, співається ще й досі— «Лелем полелем ходила».

Д и в, про якого згадується в «Слові о полку Ігоревім» в образі, що в ньому можна вгадати птицю пугача, в усякому разі богом слов'ян не був. А вираз: «А щоб на тебе див напав», який зберігся ще й досі, вказує на означення цим словом добродушного жарту. Нам відомо, що селяни Поділля, Гуманщини та Липовеччини вживають слово «див» у розумінні курячої сліпоту.

В и л, В и л и, рівно ж і Б е р е г и н і, очевидно, вважались за відміну русалок.

К у п а л о, про якого аж до XIV віку, як про ім'я божества, не згадується навіть у церковних джерелах, означав просто час купальських свят, за які скажемо в розділі про ці свята в наш час.

Я р и л о, як слово, використовували наші пращурі на означення сили землі, яка подає рослинність, і лише в дальші, вже християнські часи його перенесли на істоту, що на Україні втілилась в образ мітичного Урая—Юрія.

Не було також богів Авсеня, Овсеня й Усеня.

Словом «у-сень» наші пращурі визначали час повороту сонця на весну, як от, прикладом, час зимового сонцестояння визначалося словом «pro-sin-есь»—«просінь».

Коляди так само не було. Це звичайнісіньке слово, яке, як час римських свят, покрило собою слов'янські означення зимового стояння сонця та його повороту на весну. Слово «коляда» застосували до бога попи.

Храми, ідоли та жерці

Будь-яких храмів чи каст жерців, ба й жерців, сказати б, професіоналів у слов'ян не було. Кожний старший у роді правив молитву за себе й за рід; він же приносив богові й жертву. Звідси й набув ваги в слов'ян культ предків.

Не було в слов'ян, як приналежності віри, і ідолів. Рідко їх ставили по містах.

Вірування слов'ян

Перелічити всі вірування наших пращурів у рямцях цієї невеличкої книжки не можна. Спинімося лише на деяких, головніших, які стосувалися безпосередньо спостережень над природою та її явищами.

Вся цілком природа уявлялась нашому пращурові ж и в о ю, одухотвореною, ворожою або співчутливою людині й аж ніяк не байдужою до життя людини. Він не лише тварин, а й рослини та предмети уявляв ж и в и м и. Тим то й шанував навіть воду й вогонь. У віруваннях слов'ян ми

не знаходимо тільки шанування водяних тварин.

Поклоніння сонцю, місяцю й зорям, як одухотвореним часткам надземної природи, у слов'ян було особливо поширене. Але не менше поширене було шанування річок, озер, дерев, рослин, каміння й землі в цілому. Зокрема щодо поклоніння камінню, то рештки його збереглися й досі у формі отих камінних баб, що стоять при дорогах у глухих закутках України. Поклоніння деревам у слов'ян тісно зв'язувалось із їхніми моліннями в гаях, проти чого особливо боролася церква, залишивши нам сліди цієї боротьби в формі отих залізних чи камінних хрестів, що в багатьох місцях повростали в столітні дерева.

Окремо стояло поклоніння землі, як подавиці життя усьому живому. Віра ця досі збереглася у висловах: «свята земля», «мать сира-земля» тощо.

Віра в існування істот, подібних до людини, але таких, що живуть там, де людина жити не може, у слов'ян була дуже поширена. Одушевляючи воду, наш пращур бачив у ній живих істот так само, як навколо себе на землі; одушевляючи віковичний ліс, він спостерігав те ж саме. Але людина ні в воді, ні у віковичному лісі жити не може. Звідси постало уявлення про існування собі подібних істот у воді—*русалок, а в лісі—*

лісовиків, при чім близько до русалок та лісовиків стояла віра в берегинь, водяників, упирів, вовкулаків та домовиків, про яких скажемо далі.

Ми категорично запевняємо, що віру в існування надприродних істот роздуло й довело аж до наших часів християнство. Так, приміром, до русалок та мавок попи зачислили всіх, хто помирає без «покаяння», нагло або нехрищеним. Тим то слід згадати тут про ті вірування, що розвинулися серед наших пращурів уже за християнства.

Вірування наших пращурів—уже «християн»

Чорт. Принесений разом із святим письмом «диявол» найшов у слов'ян дуже вдячний ґрунт в тому неґативному ставленні до поганих вчинків людей, яке існувало серед наших пращурів. Взагалі ж чорт—це образ, в якому втілені всі неґативні риси народу. Але поступово в міру культурного розвитку ці неґативні риси зникають. Зникає й чортова сила чинити людям лихе. З могутнього колись владаря злих сил, що повставав навіть проти самого бога, до наших часів дожив миршавенький, гідний співчуття бідолаха, який тиняється, мов неприкаяний, вишукуючи якусь стару бабу, щоб призвести її «до гріха», забити їй памороки,

може забуде перехреститися, або помолитися богам.

Л і с о в и к. Як саме його уявляли собі наші пращурі, ми точно не знаємо. Знаємо лише, що уявляли його людиною з бородою й ногами дикого цапа й рогами на голові. У лісі він був дуже високий, а в полі та на луках—малий. В усякому разі в образі цьому ясно позначається вплив уявлень сусідніх слов'янам народів про Фавнів, Сатирів та Панів.

В о д я н и к і в уявляли як істот, що володіють ставками й озерами. У них одутлуваті животи і опухлі обличчя.

Всі вони страшенні п'яниці й господарство їхнє складається з самого очерету, що росте на болоті. В сучасних віруваннях образ цей взагалі має риси п'яниць (алькоголиків).

В і д ь м и. Відьмою називають звичайних жінок, що нібито мають надприродну силу, спрямовану на те, щоб чинити людям лихе. Найчастіше відьми видоюють молоко в чужих корів. Відрізняються такі жінки від інших начебто тим, що мають невеличкі хвости. Вони можуть «відбирати» від корів молоко, навіть не підходячи до корови й не заходячи до хліва. Відьми можуть впливати на погоду, затримувати дощ, своїми чарами можуть насилати нещастя, хворобу й навіть смерть. Можуть перелітати в повітрі

дуже далеко, вилітаючи неодмінно через комин на мітлі або на кішці.

Вірування у відьом виникло, очевидно, через безпорадність перед хворобами корів, молоко яких споживалося за дуже й дуже давніх часів.

В о в к у л а к и. Це начебто люди, які за ті чи інші вчинки здатні тимчасово перетворюватися на вовків. Оселяються вони в лісі і разом з вовками нападають на свійських тварин, яких не їдять, а тільки душать.

Близько до відьом та вовкулаків стоять у пирі, що перекидаються на істот, які висмоктують з людей кров. Але повір'я це в нас нестале й запозичене з таких же повір'їв західньо-європейських народів (про вампірів).

Знахурство і віщування

Пращур наш, що протягом століть жив в умовах справжньої «дитини природи», безперечно, спостерігав, що багато рослин мають свої окремі цілющі чи шкідливі властивості. Він так само помічав психо-фізіологічні закони людського тіла, його ока не унікав, приміром, завжди однаковий вияв і перебіг деяких хвороб. Природно, що все це «надприродне» наш пращур намагався зібрати в своїй уяві й пристосувати до практичного вжитку. А що не кожний до цього

мав хист, то вже за дуже давніх часів з'явилися люди, які взяли собі таке за професію. Появились знахурі, «віщі» чи «віщуни». На них наш пращур дивився теж, як на людей з надприродною силою. Ця категорія людей міцно трималася за все старе і християнство зустріла не криючись вороже. І ті із знахурів чи «віщих», що боротьбу із християнством повели активно, називалися волхвами. Християнська церква довго вперто боролася проти них, а коли з'явилась наука і стала однаково бити і по попах і по волхвах, то між ними сталося мовчазне замирення, яке в наш час дійшло щирої згоди. Тим то ми й спостерігаємо іноді, що попи підтримують знахурів або самі знахурують.

Предки, рід і рожаниці

Можна із певністю сказати, що культ предків у слов'ян стояв нарівні із вірою в соняшне світло й тепло, тобто був найпоширеніший. Але цей культ поділявся: на культ предків, що залишився в нас досі в формі всіляких «задушних» молитов церковних та парастасів; на культ домового духа предка—домовика—і на культ «роду й рожаниць».

Слово «рожаниця» одного кореня із словом «рід» чи «народження». Наші предки

слов'яни думали, що при народженні людини присутнє якесь божество, що призначає новорожденому його «долю». З поширенням християнства культ «рожаниць» або «долі» поступово запозичила церква, зберігши його в численних спеціально жіночих церковних відправах та забобонах, зокрема у відправі на свято народження богородиці. Вірування наших предків у душу мало чим відрізнялися від таких же вірувань інших народів, але була одна особливість. Душу, що залишила тіло, слов'яни уявляли у вигляді істоти, яка в потойбічній житті робить те ж саме, що й «на цім світі». Як на «цім» світі вона була рабом, то ним залишалася й на «тім» світі; як владарем була «тут», то владарем мусіла бути й «там». На ґрунті такої віри існував і відмінний похоронний обряд,—саме, князів та владарів по смерті спалювали, а звичайних людей—ні.

Свята наших пращурів

В основі всіх дохристиянських свят слов'ян лежало вшанування природи—власне сонця, як подавця тепла та врожаю, але невід'ємним супутником кожного свята був культ померлих. Святкуючи поворот сонця із зими на літо, слов'янин вірив, що разом із теплом та «народженням» із землі рослини повертаються на землю й душі по-

мерлих. Інакше, слов'яни вважали зиму за довгу ніч, сон. Цього не треба забувати, розглядаючи оті численні обряди та забобони, які досі є невід'ємною частиною всіх сучасних народніх свят, як от похорон «колодія», «Ярила», «купала й марени» тощо.

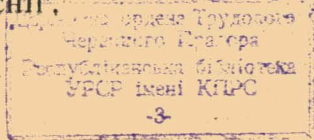
Далі ми ці свята й розглянемо поруч тих народніх свят, що існують і досі. Але напочатку зазначимо головні періоди річного кола свят нашого пращура-хлібороба.

Річне коло свят наших пращурів

2625492
Як хлібороби, що цілком залежали від природи, наші пращурі й свята мали хліборобські. Новий рік святковано по закінченні «старого» сільсько - господарського року, як починалась зима. Є підстави вважати, що новорічне свято припадало в слов'ян на час, коли народи сусіднього їм римського царства святкували свої свята «брумалії», тобто 21 листопада—6 грудня.

По новорічних святах ішли свята народження сонця, що відповідають сучасній «коляді» та християнським різдвяним святам.

Далі, між цими двома зимовими святами й наступними весняними святкували наші пращурі день весняного рівнодення, який сталого часу, очевидно, не мав і, мабуть, припадав на час, як зовсім розтавав сніг.

Початок весняного циклу свят, очевидно, так само не мав сталого часу і, певно, починався після весняного засіву, як засіяне вже сходило.

Перші дні цих свят були святами на честь воскресіння (прорости) рослинності, а далі присвячувано споминам про померлих предків. Закінчувався цей перший період весняних свят святом першого вигону в поле на пасовиська худоби.

Другий період весняних свят починався зеленими святами, або «русаліями»—святом, що ним відзначалося так ушанування природи, як і невидимих істот, що заселяють природу, і закінчувався найбільш величним, повним обрядових дійств святом купалів.

Звичайно, що були в наших пращурів і свята пожнивові, зокрема осінні, що дійшли до нас у формі осінніх «храмових» свят чи «празників», одначе, в яких саме формах вони відбувалися, ми точно не знаємо.

СУТЬ І РОЗПОДІЛ СВЯТКОВИХ ЗАБОБОНІВ

Всі народні свята на Україні треба розглядати лише, як свята хліборобських періодів сільсько-господарського року. А що характерною ознакою хліборобства в нас аж до останнього часу були розпорошеність (індивідуальність) хліборобських господарств, примітивність техніки та, звідси, залежність від природи, то не диво, що в побуті нашого народу жили й живуть аж донині численні забобони. Всі ці забобони, як до них придивитися, ніби доповнюють примітивну техніку способом зменшити безпорадність перед могутніми силами природи. Вони являють собою, сказати б, своєрідну «агрономію», через яку хлібороб намагається вплинути на природу та її явища в бажаному для себе напрямку, тобто являють собою форми а г р а р н о ї м а г і ї (чарування).

Пояснень форм аграрної магії маємо досить багато, але нарешті мусимо спинитися на «принципах» англійського вченого Фре-

зера, який подав свою теорію докладно й досить приступно.

За Фрезером, магія (чарування) ґрунтується на двох принципах: перший—«подібне створює подібне ж», або «наслідок подібний до своєї причини», і другий—що предмети, які один раз дотикалися, продовжують діяти один на одного в просторі й після того, як дотикання (контакт) їхнє перервано. Перший принцип Фрезер назвав **з а к о н о м** **п о д і б н о с т и**, а другий, **з а к о н о м** **д о т и к а н н я** або **з а р а з и**. Чари, які ґрунтуються на законі подібності, можна називати наслідувальною магією, а чари, що ґрунтуються на законі дотикання (зарази), можна називати дотикальною магією. Далі Фрезер зазначає, що наслідувальна магія заснована на асоціації ідей подібності, а дотикальна магія ґрунтується на асоціації ідей суміжності.

Обидві галузі він поєднує в поняття **с и м п а т и ч н о ї** **м а г і ї**, бо вони припускають, що «предмети діють один на один на віддалі через таємну симпатію (потяг), якою вони зв'язані поміж собою». Віра в симпатичні впливи, які виявляють спільні особи та предмети на віддаленні, і є суть магії... Так, дикуни переконані, що не лише магичний обряд, дія може впливати на осіб та предмети здалеку, але що й найзвичайніші вправи (акти) повсякденного життя

можуть це робити. Звідси, все життя примітної людини облутується певними правилами, які мають позитивний і неґативний характер. Правила позитивні являють собою чари, правила неґативні — це табу. Табу Фрезер розглядає, таким чином, як неґативний додаток практичній магії. Позитивна магія каже: «Роби це з метою, щоб це або те сталося», а неґативна, або табу, навпаки, каже: «не роби так, чи не роби отак, щоб того чи отого не сталося». Мета позитивної магії—створити бажаний випадок, а мета неґативної—уникнути небажаного, відвести його.

Виклад Фрезерової теорії у всій повноті займав би багато місця. Тим то ми й не хочемо це робити, покладаючись на думку, що для безвірника цілком досить вищеподаного для того, щоб дати пояснення на всякий наш звичай та забобон.

НАРОДНІЙ «НОВИЙ РІК» ТА ВОРОЖБА ПІД АНДРІЯ

Народній сільсько-господарський рік на Україні закінчується наприкінці листопада місяця (старого стилю ¹), як хлібороб вправя в полі, на городі, як випадає перший сніг, все враховано, худобу годується по стайнях/і сам господар на деякий час може спочити.

На цей час припадає церковне свято введення, яке (є підстави гадати) і правило за давньої давнини за свято «н о в о г о року» або заведено церквою, щоб знищити народне значіння нового річного сільсько-господарського періоду. Так, за етнографічними даними, добутими на великій Україні, в Галичині та Підкарпатті, «хто на введення першим прийде до хати, той буде «першим полазником» ². Як прийде молодий, здоровий чоловік, та ще й з грошима, то весь рік у хаті всі будуть здорові й з грошима.

¹ Для зручності дотримуємося всюди старого календаря.

² «Першим полазником» у нас називають того, хто першим приходить до хати на свято нового року.

На введення ворожать і спостерігають: «Скільки на введення води, стільки на Юрія трави», «Як на введення вода—влітку молоко».

Але що саме перша половина грудня являла колись новорічний цикл свят, тому доказом є, що він відповідає римським «брумаліям» («брума»—зима). Свято брумалій було жіноче свято на честь стародавнього римського бога Діоніса, пристосоване до початку нового сільсько-господарського року. Брумалії були найбільше поширені в тракійських краях, тобто на стику з слов'янством, яке в тій місцевості не відрізнялось від тракійців ні природним оточенням, ні економічним життям. Тому й не дивно, що новорічні жіночі грища, забавки та ворожіння безпосередньо перейшли від тракійців до наших пращурів-слов'ян і в деяких формах зберігалися аж донині, розподілившись між вечерницями, досвітками й Андрієм та Варварою,—з одного боку, і різдвяними святами,—з другого.

Звичаї, грища, забавки та ворожіння сільське в цей період зими майже цілком стосуються дівчат та жінок.

Про це, принаймні, свідчать записи етнографа Петрушевича, зроблені в гуцульських селах: «На Сави (5 грудня) й Варвари (4 грудня) старі господині,—пише він,—не кажуть прости, а молоді вже тепер не додер-

жуються того, і не раз чоловіки картають жінок: «Було не с а в и т и і н е в а р в а р и т и , а сісти під куделю та починок напарити».

Залишаючи надалі звичаї та грища циклу сучасних різдвяних свят, розберемо лише ті з них, що стосуються наших б р у м а л і й (народнього с.-г. «н о в о г о року»).

На Україні дівчата ворожать про «суженого» під Андрія (30 листопада). Якщо ворожать на вечерницях, тоді можуть при цьому бути й парубки; ворожіння закінчується грищем «колетою»; здебільшого ж дівчата збираються самі. Але деякі форми ворожіння дівчата мусять виконувати й на одинці, от як засів льону! «Перед Андрієм,— читаємо в народнім календарі, що записав Іван Франко (Т. V, Етн. зб. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові),—ввечорі дівчата ворожать про женихів. Беруть у запаску конопляного сім'я і, обходячи хату, сіють його та примовляють:

Андрію, Андрію,
Не тобі коноплю сію,
Дай ми, боже, знати,
З ким буду шлюб брати.

А суто дівочі колективні форми ворожіння провадяться гуртом, як от: 1) зав'язують коняці очі, садовлять на неї дівчину, і в який бік піде коняка, звідтіль прийде жених; 2) переводять коняку через голоблю чи

тичку; як вона зашпортнеться ногами—буде сердитий жених та нещасливе життя; 3) ідуть вночі до хліва (чи кошари) і мацають руками худобу (чи овець): як попаде на вола (чи барана)—скоро вийде заміж, а як на корову (чи вівцю)—діувати не менше року; 4) виходять надвір і слухають: з якого боку гавкає собака (чи співає півень)—звідтіль буде жених; 5) ідуть на річку до ополонки й тягнуть багнуку—що попадеться: як річ чоловічої статі—вийти скоро заміж, як жіночої—ще довго чекати; 6) виходять на вулицю і першого чоловіка запитують, як звуть: ім'я такого чоловіка буде мати й суджений; 7) іноді дивляться в криницю, щоб побачити образ судженого; 8) розтоплюють віск, виливаючи потім у воду; яку фігуру прийме у воді віск—по ній судять про майбутнє; 9) ворожать про смерть, даючи кожній запалену ломачку: в якій скоріше погасне, та скоріше помре. Слід відзначити, що в Галичині ворожіння це супроводиться особливими піснями і в ньому можуть брати участь і парубки; 10) посипають золою черевики і кладуть денебудь у кутку: в якій дівчини на ранок буде більше золи—вийти їй заміж обов'язково; 11) ідуть по дрова і вносять до хати: як попадеться сукувате поліно—чоловік буде сердитий, як гладеньке—лагідний; 12) ворожать на кілках у плоті, проказуючи «вдівець», «молодець» і т. д.; на якому слові

кінчатся кілки — таким бути чоловікові; 13) печуть балабушки із тіста, розкладають по хаті й закликають собаку: чию першу балабушку собака з'їсть, тій першій вийти заміж; 14) кожна кладе своє зерно і вносять до хати півня: якої зерно перше півень з'їсть, тій вийти заміж і т. ін.

Взагалі, «немає, здається, такої дрібної речі,—каже небіжчик проф. Сумцов,—про яку з певністю можна б сказати, що вона ніколи не входила в об'єкт ворожби», але разом з цим на Україні є безліч таких форм ворожіння, яких немає в інших країнах, і навпаки. Зокрема, на Україні не ворожать коло дзеркала, тимчасом як це дуже поширено в Росії; таке ворожіння стало навіть для поета А. Жуковського за тему балади «Светлана» (а для Бюргера—до поеми «Леонора»).

Ворожіння на Україні зберегло багато форм, спільних з формами наддунайських слов'ян, і це цілком зрозуміло, якщо пригадати, що найдавніші джерела ворожіння прийшли з стародавньої Греції. Але є між ними й форми надбалтицьких слов'ян. Так, з давніх-давен жерці Ретрі й Аркон, виконуючи ритуал ворожіння, вилили коня через списи й спостерігали, правою чи лівою ногою він переступає через них. Звідсіль походить дівоче ворожіння на конях. Так само там ворожили на рогатій худобі та вівцях,

так ворожать і досі в сучасній Греції та у Франції.

Ворожіння на півні не менш давнє. Відомо, що півня греки офірували своїм богам, а богові Аполоніві його навіть спеціально присвячено. Навіть були жерці, що вивчали пророцтва півня: кукурікання його вважалося за вислів богів, за віщування тому, хто ворожить. Ворожіння на воді (дивитися в криницю, тягнути з води чи з багна якісь речі) спостерігається нині серед африканських дикунів.

Крім дівочого ворожіння в ніч під Андрія (а подекуди й на самого Андрія), відбувається цікаве грище, загальновідоме за назвою «колета». Воно остільки характерне для пояснення різдвяної коляди, що над ним слід зупинитися. Грище це ще більше стверджує думку про розрив обрядового боку наших стародавніх брумалій надвоє, тобто на початок нового с.-г. року та період різдвяних свят.

Відбувається воно переважно так:

Зарані печуть круглого коржа (колету), мастьє його медом і підв'язуть на мотузці до сволока. З-поміж присутніх обирають «писаря» і дають йому до рук ганчірку в сажі. Потім присутні по черзі під'їжджають на коцюбі й намагаються відкусити шматок колету. При цьому відбувається діалог. Той, що під'їжджає, каже:

— Їду, їду колету кусати.

Писар зауважує:

— А я буду по зубах писати. Засмійся!

— Не хочу.

— Засмійся!

— Не хочу.

— Засмійся!

— Не хочу.

Як до трьох раз той, що під'їжджає, не засміється, йому дозволяється «кусати колету», якщо ж засміється, писар «пише» йому ганчіркою по зубах. Але хоч і не засміється, під'їхавши, все рівно не стримається потім, бо «колета» крутиться на мотузочку і схопити її зубами трудно, а присутні регочуть. Як усі спробують свого щастя, тоді колету з'їдають. Грище це відбувається з невеличкими варіантами майже по всій Україні.

Що ж таке «колета?»

Проф. М. Грушевський, у своїй «Історії Укр. літер.» (т. I, 146) доводить, що «колета» аналогічна з французьким *rain de calende*, альбанським—календра, болгарським—колендар—різдвяний хліб, що печеться під різдво і місцями роздається колядникам. Проф. Сумцов, посилаючись на те, що тотожне українській «колеті» грище відбувається в Литві на різдвяні свята, так само це висловлює.

Що ж таке по суті дівоче ворожіння в нас, як давнє побутове явище, та де його корінь?

Поперше, не треба забувати історію шлюбу взагалі, зокрема історію його на Україні. Тут довгий час дівчину добували як дружину силоміць; цей звичай перетворився потім на взаємний договір родів, потім договір родин і нарешті—голів родини—батьків. За тих часів дівчина зовсім не мала хоч якого права вирішувати сама свою долю; цей пригнічений настрій як наслідок її безправного становища, мав, природно, набрати якоїсь містичної форми передбачення свого майбутнього. Такою формою, за світоглядом наших пращурів слов'ян, стало ворожіння (нагадуємо, у великій мірі запозичене в тракійців). Воно й увійшло глибоко в особисте побутове життя дівчини.

Подруге, oprіч родинної залежності, дівоче ворожіння спричиняла й економічна залежність та правове становище її вже як жінки, як матері. Тяжка праця в господарстві, турботи про дітей, п'яниця-чоловік вдовине життя та сила-силенна релігійних звичаїв, що накладають пута буквально на кожен жіночий крок, лякають дівчину, їй страшно невідомости дальшого заміжнього життя. Отож, знати своє майбутнє подружнє життя—ось друга причина самоомани, живучости дівочої ворожби.

Незалежно від цього мусимо зупинитися й на Фрезерових «принципах», визнавши, що все загалом дівоче ворожіння—це магичні

п о з и т и в н і чари, якими дівчина ви-кликає своє бажане майбутнє. Адже цілком зрозуміло, що, вибираючи форму, предмет чи якусь річ для ворожіння, дівчина вважає, що ця форма, предмет чи річ «п о д і б н і» до того, хто в неї на думці. Та й саме ворожіння не зробилося враз приступне для кожного. Професіонали-ворожбити існують і досі. І саме вони ворожать найбільше на речах, щодо їх дотикався той, «на кого ворожать», чи на речах до його подібних. Приміром, коли ворожка «кидає на карти» дівчині, то завжди пропонує вибрати «короля» на масть, подібну до «об'єкта» ворожіння—парубка.

Отже, ворожіння в цілому не відрізняється від позитивної магії, від чарування. Так що, приміром, і засівати льон, і переводити коняку через голоблю, по суті, є чарування, магічна дія.

Чому ж саме під Андрія дівчата в нас ворожать?

Скинувши оком на річне коло сільських звичаїв, бачимо, що переважна більшість їх припадає на п о ч а т о к сільсько-господарських періодів: «народження» сонця—різдвяні звичаї, весняний засів—великодні, весняний вигін на пасовисько скоту—Юрія, розквіт природи—Купала, жнива—зажинки і т. д. Залежність хлібороба від цих періодів, очевидна. Отже не дивно, що початок

кожного такого періоду за давніх-давен супроводився якоюсь магічною дією або ворожінням, яке відбивало світогляд первісного хлібороба й увійшли в його побут на дальші часи. Але дівоче ворожіння під Андрія зв'язане не лише з сільсько-господарським періодом,—початком нового сільсько-господарського року,—а й з періодом особистого життя певного віку людини.

Життя людини так само поділяється на періоди і кожний з цих періодів починається певними обрядами та ворожінням. Так, врожать батьки про долю новонародженої дитини, врожать дівчата про суджених, врожать парубоцькі матері про невісток, врожать навіть парубки, засилаючи сватів. А що форми цього ворожіння завжди зв'язані з природним оточенням, то й початок періоду особистого життя хлібороба відповідає певному часові сільсько-господарського року. Тим то в річному колі маємо декілька шлюбних періодів, які чергуються з періодами парування. Останній шлюбний період закінчується перед пилипівкою, цебто на кінці сільсько-господарського року, а слідом за ним починається новий період парування, відомий у нас за назвою «вечерниць» та «досвіток». Таким чином, у цей час новорічного парування, до речі, розмірами найбільшого й часом найдовшого (кінчається «колодієм»), для дів-

чини цікаво знати свою «долю». Тим то найбільше й ворожать у нас дівчата саме в цей період—початок нового сільсько-господарського року, початок парування. Отож, говорити про дівоче ворожіння, яке начебто зв'язане із церковним святом св. Андрія, годі. Тим паче, що ворожіння під Андрія лише починається, а фактично закінчується за 5—6 днів—на Варвари, коли дівчата подекуди «викликають долю».

Дівоче ворожіння в нас, дарма що дуже поширене, в недалекому часі, мабуть, зникне. Цьому допоможе не тільки підвищення загального рівня знань, не тільки розширення світогляду мас, а й те, що молодь має тепер право вільного вибору дружини; щоправда, це гальмується покищо формами індивідуального подекуди господарювання та зв'язаною з ними матеріальною залежністю дітей від батьків.

Звичайно, безвірник чекати «природної смерті» ворожіння, чи то дівочого, чи то якогось іншого, не мусить. Він мусить боротися із ним, як і з якими іншими забобонами. А що наш час—час величних змін форм господарювання, переходу від самотнього до колективного, що нищить у пень всілякі забобони,—то саме в цей час найкраще безвірникові повести наступ на рештки ворожіння, яке так міцно посіло місце в побуті окремих відсталих сіл.

РІЗДВЯНІ ЗВИЧАЇ

Походження звичаїв

Вивчаючи рештки народнього календаря наших пращурів-слов'ян часів дохристиянських, які дійшли до нашого часу, спостерегаємо багато цікавого. Так, різдвяні звичаї протягом лише двох місяців повторюються майже чотири рази, як от «кутя», що її подекуди варять на введення, під різдво, під новий рік та під водохреща. Потім цілий комплекс різдвяних звичаїв наших ґрунтується виключно на хліборобсько-скотарським господарюванні, а тимчасом у формах їх виконання подибуються, правда рідко, елементи явно стороннього впливу. Далі, в'їдання та нападки церкви на «поганські» звичаї наших пращурів—факт загальновідомий, а проте деякі звичаї та магичні дії (чари) не позбавлені християнської символіки та церковної підтримки. Отже, постає ряд питань: які причини сприяли стороннім впливам на рештки календаря слов'янського, що дійшли до нас; чого, поруч напа-

док на народні звичаї, церква переважно більшість їх мовчазно підтримує і т. ін.

Удаймося до історії. До кінця IV сторіччя східня церква свята Ісусового народження не знала. Замість нього святкувалося «епіфанії», тобто богоявлення, водохреща. Приблизно з того часу християнство почало ширитись серед слов'янських народів і несло з собою свій календар з його до певної міри готовими народньо-побутовими формами грецької та римської культур. Але говорити, що занесені християнством форми народнього побуту застосовувано у життя наших прашурів, буде неправильно, бо в далеко більших розмірах вони вже були запозичені в сусідніх народів стародавнього римського царства, чому сприяли кліматичні, географічні й економічні умови. Останньому ми повинні надати найбільше переваги перед усіма іншими «теоріями запозичень», що намагаються зв'язати календар наших прашурів з календарями народів Сходу, зокрема Сходу близького.

Приблизно в кінці листопада південно-західні сусіди слов'ян—народи римського царства—закінчували свій господарський рік і розпочинали цикл своїх хліборобських свят. З 24-го листопада й до 17-го грудня вони святкували «брумалії», з 17-го й до 24-го грудня—«сатурналії» і з 24-го грудня звичайні новомісячні «календи». Про «бру-

малії» ми тут говорити не будемо, бо про них була вже мова в розділі про ворожбу під Андрія. Щождо сатурналій, то на них слід зупинитися тому, що деякі форми цих свят безпосередньо перейшли до слов'ян і в великій мірі збереглися донині.

За італійським народнім переказом бог Сатурн, прибувши до Риму, взявся до хліборобства й либонь хліборобив не погано, бо від нього, кажуть, люди навчились правильно обробляти землю, угноювати її, культурно провадити садівництво, виноградарство тощо. Потім цей бог-хлібороб, за прикладом інших римських богів, невідомо куди зник, але, оскільки він був хлібороб непоганий, то встановлені на честь його свята народ святкував по-своєму теж непогано.

Насамперед кожна родина заготовляла на ці свята найбільше їжі, колола (обов'язково) свиню та вихвалялась своїми господарськими досягненнями, впоряджуючи гучні бенкети та даруючи знайомим продукти свого господарства. Бенкети ці наприкінці свят набували громадських форм і виливались у всенародній бенкет з певним ритуалом, який досі зберігся в католицькій церкві під назвою «лектистерній» (відправи перед статуєю бога). Відбувається він по костьолах увечорі під різдво («пастирка»), коли ксьондз виносить фігурку Ісуса-немовляти, кладе її серед костюлу і всі їй вклоняються. Сатур-

нові лексистернії відбувалися так само. Робили фігуру Сатурна, клали на площі на ліжку й кожний з громадян мусів їти вклонитись їй, вшановуючи дарунками—продуктами споживання. За відповідним ритуалом принесену Сатурнові їжу поїдали на всенародньому бенкеті, при чому характеристичною ознакою цього бенкету було те, що під час його раби сиділи за одним столом із своїми панами.

Зазначені форми святкування сатурналій цікаві для нас тим, що яскраво відбивають свій соціально-економічний ґрунт, який зберігся в наших різдвяних звичаях аж дотепер. Так само колють під різдво свині, так само багато їдять, дарують знайомим продукти споживання (діти носять «вечерю») та (в буржуазних країнах) пани допускають на свят-вечір («вілію») до свого стола челядь.

Свято сатурналій в 40 роках VI сторіччя наказом імператора Юстиніана було з'єднано із січевими календами і продовжено на 12 днів, тобто до водохреща. Зроблено це було з надією, що різдвяні свята, які завів перед тим у східній церкві Іван Злотоуст, замінять поганські сатурналії та календи. Таким чином, як християнство почало ширитися в землях, де святкувалося сатурналії й календи, воно мусило до певної міри вважати на них, ба й до них пристосовуватись.

Тим то й не дивно, що, заставши сатурналії в наших пращурів-слов'ян, які запозичили вони від сусідніх народів римських, християнські попи з цими поганськими святами в час різдвяного циклу мирилися.

Взагалі треба зазначити, що саме в період пристосування християнської церкви до життя й побуту наших пращурів виникло те «двоєвір'я» (суміш поганства з християнством), яке, в формі так званої християнської віри (православної, католицької чи якоїсь сектанської), існує й досі.

Беручи все це до уваги, слід дійти висновку, що в дохристиянські часи народній календар наших пращурів уже був сповнений елементами впливу календарів сусідніх народів і своєрідности мав небагато. Тим то й позначаються на різдвяних звичаях наших та культурних пережитках: а) поганський культ та чари власне слов'янські, б) впливи культів та чар народів сусідніх, в) зміни, які внесла до них церква, та г) християнізація формою «двоєвір'я» тих культів та чар, які застало християнство в наших пращурів. А що до того, чому різдвяні звичаї та чари повторюються протягом часу від введення до водохреща, то це, поперше, дається з'ясувати запровадженням церквою свого календаря, подруге, злиттям сатурналій та календ із слов'янським святом народження сонця (різдво) і, потретє, заведенням

календарного дня нового року—1-го січня,— а цим відірвано частину звичаїв та чар від «брумалій», якими починалось святкування нового хліборобського року.

Проміжні звичаї

Але хоч який великий розрив між періодами повторення різдвяних звичаїв, вони все ж таки мають характер послідовності і зв'язуються проміжними формами. Так, підготовка до різдвяних свят починається в період брумалій, саме 6-го грудня (свято Миколая), коли подекуди варять до різдва пиво. Власне пива тепер уже не варять, його замінено іншими напоями, бо хатнє броварство завмерло більше півстоліття тому, як видано про це заборону. Тепер про цей звичай лише згадують на різдвяні свята п'яні діди:

Чому так нема, як колись давно,
Як було давно, ще з первовіку:
Святий Миколай пива не варить,
Святим рождеством свічі не сучать,
Святим водохрещам триці не несуть?

Старі діди помиляються, бо «триця» існує й донині.

На Миколи ж починаються балачки про підготовку до різдвяного колядування. Парубки та чоловіки розбиваються біля церкви на гуртки, обирають «берез», доручаючи їм формувати колядницькі ватаги. З інших до-

різдвяних звичаїв подекуди зберігся такий: заготовлюють дрова на розпал печі для варки куті: протягом 12 днів відкладається по одному поліні. Так само за днів 10—12 всі, хто перебуває не вдома, починають обмірковувати, як би потрапити на «вілію» в родину.

Цими кількома звичаями, як не рахувати коління свиней, фактично обмежується підготовка до самого різдва або, як правильно кажуть в народі, до «коляди», тобто до свят, зв'язаних із цілим комплексом звичаїв, гриц та чар, які починаються напередодні різдва—24-го грудня—і закінчуються 6-го січня, на водохрещта. Але перше ніж перейти до них, треба зробити кілька зауважень до самого слова «коляда».

Що таке «коляда»

Дуже багато вважає, що це слово означає ім'я якогось слов'янського бога Коляди, причому прихильники такої «теорії» посилаються на постанови Стоглавого собору, що в них є таке місце: «Неції пам'яті того бога Коляди доселе не пересташа обновляті», та на одну сербську коляду, в якій згадується «малок бог Колядо». Нам, безвірникам, конче потрібно знати, що ніякого бога Коляди в слов'ян ніколи не було і що різдвяні звичаї та чари в найменшій мірі відбивають свята на честь будь-яких богів.

Слово «коляда» пішло від римської назви перших днів кожного місяця—«календи». А що грудневі календи, як зазначено вище, продовжив Юстиніян на 12 днів, тобто вони охопили весь цикл християнських різдвяних свят, то, в міру поширення християнства, словом «календи» в усіх народів почали називати весь період цих свят. Так, на французькій мові цей період називають *chalendes*, на провансальській—*calendas*, на румунській—*colinda*, на сербській, слов'янській і словенській—*coleda*, на абхазькій—каланда, на гурійській—каландоба, на новогрецькій—колянта, на болгарській—коленде, на польській—коленда, на українській—коляда, коледа та колета. Відповідно до такої назви різдвяних свят співзвучним словом називають і різдвяний хліб, що його подекуди роздають колядникам. Так, у Франції його називають *pain de Colende*, в Альбанії—коленда, в Болгарії—колендар, і в Сербії—колядо. Так само й ми, українці, в одній колядницькій пісні співаємо:

А ми коляди
Не дамо, не дамо.
А ми коляду
Завтра самі поїмо:
На сніданок гуску,
А на обід курку і т. ін...

Безперечно, що в різдвяному хлібі, зокрема в «колеті», яка бува в нас до Андрія,

а на різдво збереглась лише в Литві, певна символіка є, як є вона й у великодній «пасці». Проте уособлення якогось бога в колядницькому хлібі рішуче треба відкинути. Щождо того, що попи, складаючи постанови Стоглавого собору, назвали «коляду» богом, то це, мабуть, пояснюється просто їхньою неписьменністю та неучтвом.

На чому ґрунтуються звичаї

Різдвяні звичаї нашого села ґрунтуються на хліборобсько-скотарським господарюванні та почасти на бджільництві. Не лише за сивої давнини, а й за часів февдального періоду та кріпацтва техніка нашого хлібороба була дуже примітивна, і через те хлібороб майже цілком залежав від стихійних сил природи. А це останнє сприяло тому, що в наших пращурів і повелася сила різних забобонів, які за світоглядом їхнім правили за доповнення до кепської техніки та ніби допомагали перед невблаганними силами природи. З оцих звичаїв та магічних дій і склалися цикли різдвяних свят—коляди, як свят хліборобських.

Перший різдвяний цикл звичаїв

Напередодні різдва все, що належить до господарства, мусить бути на своєму місці,—будь-що кому позичати не можна, а по-

зичене треба відібрати. Розпочинати якусь велику роботу, що могла б затягнутися аж на різдвяні свята, не можна. У цей день можна лише розганяти горобців, «щоб улітку жита не видзьобували», та «лякати» в садку дерева. Лякають їх так. Ідуть у садок удвох (здебільшого батько та син). Один бере сокиру, а другий—в'язку перевесел. Підійшовши до дерева, той, що тримає сокиру, наважується рубати дерево, а той, що має перевесла, ховається за дерево й каже: «Не рубай мене, буду вже родити». «Ні, зрубаю, чому не родила?»,—каже той, що з сокирою. Це повторюється до трьох раз: а потім той, що наміряється рубати, каже: «Ну, гляди ж...» і відходить. Той, що був заховався, перев'язує дерево перевеслом, і обидва переходять до другого дерева, біля якого повторюється таке ж чарування.

Надвечір, коли вечерю кінчають варити (а варять її майже цілий день і завжди з 5, 7, 9, а то й 12 страв і по змозі з усіх продуктів господарства), хазяїн вносить до хати в'язку сіна чи соломи та сніп жита—«дідух». Це—здебільшого обжиночний (або зажиночий) сніп, що його врочисто по жнивях несли з поля додому ¹. Його кладуть на покуті, навішують на нього оброті, серпа чи частини плуга, і так він стоїть аж до нового року,

¹ Див. розділ «Обжинки та свято врожаю».

коли його вимолочують, заховуючи зерно до посіву, а солому спалюють у садку. Далі накривають сіном стола й на кожний ріжок кладуть по зубочку часнику, «щоб злої сили не припустити». По цьому починають викладати на стіл їжу. Викладає здебільшого дівчина; найбільше кладуть хліба та калачів. Покуття так само застилають сіном, кладуть на нього миску з кутею, яку накривають хлібом, паляницею, чи калачами. Під час цього накладання хазяйка та діти «квокчуть», «щоб курчата водилися», а хазяїн мукає волом або ірже конем, або мекає бараном, «щоб худоба велася». Потім жінка та діти вдягають чисту білизну, а сам хазяїн надбирає в корито потроху кожної страви, домішує муки, солить і виносить худобі «покушати святої вечері». Даючи худобі кушати вечері, хазяїн тричі торкається до її лоба хлібом або малює на голові медом хрестика. Потім він відвідує бджіл та посипає вулики зерном чи вареною кутею. Худобі на ніч дається найкращу їжу, «бо вона в цей день розмовляє по-людському». Подекуди хазяїн з коритом надібраних страв обходить все обійстя, обкурюючи будинки ладаном (іноді каглянкою) та посипаючи перед хлівами та стайнями диким маком, «щоб відьми не до худоби йшли, а мак визбиравали». Іноді хазяїн сокирою карбує пороги стаєнь та хлівів, «щоб захистити

худобу від хижого звіра». Сідаючи вечеряти, хазяїн набирає в ложку куті й кидає до стелі, «щоб бджоли роїлися».

Подекуди заховується два надзвичайно цікаві звичаї після вечері. Перший—на вечерю закликають злі сили, другий—хазяїн ховається за хліб, що стоїть на столі. На вечерю закликають так: беруть полумисок, надбирають в нього куті, ставлять чарку з горілкою, шклянку з водою, кладуть яблука й горіхи. Хазяїн з хазяйкою виходять з цією вечерею надвір і починають викликати: «Морозе, морозе, йди до нас кутю їсти...» Потім закликають вовків, бурю, тучу, град і взагалі всі стихійні лиха. Кожний заклик закінчується закляттям, суть якого в тому, що як сили ці відмовляються йти на вечерю, то щоб не приходили цілий рік. Суть другого звичаю в тому, що, коли діти та жінка на запит хазяїна: «чи бачите мене?»—відповідають: «ні», він висловлює побажання, щоб його не бачили так само з-за стіжків та снопів.

Повечерявши, діти несуть «вечерю»—калачі та ласощі—до баби-бранки та найближчих родичів. Якщо ж цього з якихось причин увечорі зробити не можна, то несуть на другий день.

На перший день різдва починається колядування; хлопці розпочинають обхід села з «кесою». Колядування продовжується до

водохреща, а «коза»—до нового року, власне до «щедрого вечора» або до Василя й Меланки (31 грудня).

В основі змісту колядок та передноворічних щедрівок лежить теж хліборобство, скотарювання та почасти бджільництво. В них вихваляється ідеальний хазяїн, хазяйка, їхні діти, багатий урожай, краса праці, приплід худоби, збільшення пасіки, тощо. Щодо самого колядницького дійства, то це одна з форм колективного чарування, яка в минулому мала величні громадські форми.

Колядницькі дійства глибоко увійшли в сільський побут, і ксьондзи та попи, не мавши сили їх знищити, протягом уже кількох століть намагаються надати їм форм церковно-ритуальних. Так, під різдвяні свята в костьолах виконується християнізовані змістом колядки, а нещодавно українська автокефальна православна церква ввела їх до різдвяних відправ.

Другий та третій цикли

Після першого комплексу звичаїв іде другий, новорічний, що так само починається напередодні ввечорі, що має назву «щедрого», «багатого» або «Меланки». В цей вечір уперше за тиждень хазяйка замітає хату, але сміття не виносить, а залишає до ранку під лавою. Вечера відбувається vro-

чисто, як і на вілію: горить воскова свічка, «щоб бджоли більше меду та воску давали», їдять кутю тощо.

Треба зазначити, що церква намагалася весь час зосередити народні звичаї та чари навколо християнських свят періоду коляди; отож чимало звичаїв відірвалось від тих днів, коли їх передніше виконувано, а нових днів для їхнього виконання не встановлювалось. Тим то такі звичаї та чари і блудять межі трьома різдвяними «кутями», тобто «вілією», «щедрим» вечором та «голодним» вечором. Оцим саме й дається пояснити, чому багато наших звичаїв та чар повторюється. Так, у день «щедрого» вечора хоч і не ганяють горобців, але їх ловлять та кидають в огонь у піч. Так само лякають в садку дерево, так само господар ховається за хліб та калачі й так само закликають на вечерю злі сили; тільки роблять це вже не хазяї, а здебільша їхні діти. З неповторних звичаїв цікавий лише один: напередодні нового року привчають молодих волів ходити в ярмі та коней в запряжці. Є ще звичаї орати плугом сніг або землю. А що він відбувається, переважно, в самий день нового року, то зачислити його треба до новорічних звичаїв.

На новий рік діти, а подекуди й дорослі, ходять поздоровляти хазяїв з новим роком, висловлюючи побажання:

Щастя і здоров'я в новий рік,
Щоб краще родило, як торік...

Стрічних на вулиці й присутніх у хаті вони теж посипають насінням, до якого входять всі зернові культури.

Третя й остання частина різдвяних звичаїв та чар пристосована до «голодної куті», тобто до дня перед водохрещам, та до самого водохреща. Кутю й вечір називають «голодними» тому, що до вечора постять.

У день голодної куті, так само, як і на вілію та Меланки, лякають дерево, ганяють горобців, годують та кроплять свяченою водою худобу й коней тощо. З нових в цей день форм звичаїв існує дві: як хто з дітей за вечерею чхне, йому хазяїн дарує ягня або теля, та як хазяйка місить на пироги тісто, то рук не миє, а біжить у садок і витирає їх об дерево, промовляючи до груші чи яблуні: «щоби-сь на той рік родила такі добрі й м'які, як це тісто».

На водохреща привчають молодих коней до верхової їзди, а до церкви йдуть з «трицею», тобто трьома сплетеними докупі восковими свічками.

Другорядні звичаї й «коза»

Крім цих найбільш поширених звичаїв та чар, є сила дрібних, що їх додержуються протягом усієї коляди й які, головним чи-

ном, стосуються скотарства. Так, випускаючи із хліва свині, треба кидати їм у вічі снігом, «щоб вони влітку в шкоду не лізли»; не можна шити, «бо телята народяться сліпі»; не можна доторкатися до сажі, «бо худобу будуть кусати гедзі»; не можна давати будь-чого комусь у пазуху, «бо скотина буде заходити до чужого двору», і т. ін. До цього ж скотарського циклу слід зачислити й «козу». У нашій антирелігійній літературі багато вказують, що різдвяна «коза» є просто грище, запозичене з російського «скоморошества». Це неправильно. Поперше, «скоморохів» росіяни запозичили із Західньої Європи, і це є суто народне видовище, а, подруге, звичай полазництва «кози» на Україні дає натяк на певну форму чарів. Узяти хоч би пісню, що з нею хлопці приводять «козу» до хати:

Гого, коза, гого, сіра,
Ой, розходився, розвеселився
При свому двору, при господарю.
Де коза ходить, там жито родить,
Де не буває, там вилягає.
Де коза туп-туп, там жита сім куп,
Де коза рогом, там жито стогом,
Де коза хвостом, там жито кустом..-

Отже, «кози» ні в якому разі не можна зачислити до грища, а слід ставити поряд із колядками та щедрівками, тобто з певними формами магічного дійства.

Висновки

Тисячолітня залежність нашого хлібороба від неблаганних сил природи—поодиноке (індивідуальне) його господарювання, надмірне визискування панівними клясами відбилися і на його психіці. Думки його завжди сповнені клопотом про поліпшення добробуту, і в цей бік скеровані всі дрібниці його повсякденного життя; в кожному кроці, майже русі його, відбивається й відчувається могутня «влада землі». Звідси оце вживання «подібних» та «часткових» чар, оця магічна «астрономія» та «зоотехніка». Остаточно знищити їх можна, тільки визволивши селянина від залежності од природних сил, тобто поліпшивши й розвивши сільсько-господарську техніку, колективізувавши та машинізувавши хліборобську працю.

Але ми, безвірники, не мусимо чекати природної смерти всіляких звичаїв, навіть у наш час, час нечуваного колективістичного руху, що в пень нищить тисячолітні забобони села, бо вони затримують революційно-культурний поступ та соціалістичне будівництво. Тим то в нашій повсякденній роботі ми не повинні оминати їх, а боротися проти них, як і з усіма іншими формами попівських забобонів та неуцтва. Ми повинні теж пам'ятати, що боротьба із звичаями та забобонами є разом і боротьба проти релігії, з якою вони невід'ємно зв'язані.

ЗАСІВКАМΠΑНІЯ

(Коляда, Колодій і Юр)

Для цього розділу вибираємо, головним чином, звичаї та забобони, поширені по всій Україні з невеличкими, звичайно, місцевими відмінами.

На Україні народні звичаї, зв'язані з засівом, нестали. Багато однаковісінських звичаїв виконується в одній місцевості раніш, в іншій—пізніш. Крім головної причини—кліматичних умов—цьому сприяє існування пересувних народніх та церковних свят, особливо свят великодніх. Від цих свят майже цілком залежить народній календар, починаючи від «Колодія» («бахуса») й кінчаючи «Зеленими святами».

Забобони та звичаї українського села відмінні ще й з причини їхнього виникнення. Так, на забобонах Слобожанщини у великій мірі позначився вплив забобонів народів північних, що під час колонізації краю занесли їх сюди, а на Наддніпрянщині не тільки такого впливу немає, а, навпаки,

багато забобонів звідсіль перейшли на північ та схід. Це, між іншим, важно знати безвірникам, бо із забобонами недавнього походження далеко легше боротися, ніж із забобонами давніми, що існують протягом століть чи протягом усього часу життя даного народу.

Походження наших забобонів

О с н о в н і звичаї нашого села на просторі всієї України майже однакові—наддніпрянські, і це саме тому, що заселялася наша країна українцями, отже українська культура йшла із заходу на схід. А наддніпрянські українці свої забобони дістали у спадщину від пращурів-слов'ян, забобони яких майже цілком прийняли впливи звичаїв народів тракійських.

Стародавня Тракія межувала із землями, заселеними нашими пращурами на придунайських і дальших східніх її кордонах, а деякий час—за римського імператора Діокліціана і потім—до Тракії входила ціла «Скитська земля» з північним берегом Чорного моря. Отже, політичні, географічні, економічні та кліматичні умови цілком сприяли тому, щоб наші пращури перейняли звичаї та забобони народів тракійських, на які впливала грецька й римська культура. Так, культ тракійського Бахуса або Бакха

(грецький Діоніс, а римський Лібер) існує в нас донині у формі «Колодія», передвеликопісного тижня, що відповідає руській «масниці». На Київщині, Поділлі й на Волині цей тиждень і досі називають «бахусом», і нічого з формами руської «масниці» у звичаях він не має. Так само й римські та тракійські хліборобські свята на честь бога Сатурна—«сатурналії», що ввійшли потім до грудневих календ і наказом імператора Юстиніяна пристосовані до часу свята Ісусового народження, збереглися й донині, увійшовши цілком до нашої «коляди».

Християнство принесло календар своїх забобонів і за допомогою панівної кляси повело вперто боротьбу за своє панування. Між народом, з одного боку, і церквою та панівною клясою, з другого, виникла уперта, довготривала боротьба, що фактично не припиняється й досі. Підтримуване в своїй боротьбі з поганством панівною клясою християнство набуло цим самим велику перевагу. Через це йому й пощастило багато стародавніх забобонів знищити, ще більше християнізувати, а з рештою примиритися, пристосовуючи їх собі на користь. Отже, як казати про суть справи, то сучасні забобони нашого села до одного освятила й підтримує християнська церква, однаково, чи то буде православна, чи католицька, чи сектантська, чи ще яка інша. Виходить, боротьба

проти забобонів є разом боротьба проти всякої релігії.

Мавши сказане на увазі, перейдімо до самих забобонів, що стосуються хліборобства під час підготовки до сійби та самої сійби.

«Засівкампанія» нашого хлібороба починається зараз же по закінченні «того» (минулого) сільсько-господарського року, на народній «новий рік» (на свято введення)— 21-го листопада, а закінчується аж у свято Івана Головатого — 25-го травня, коли востаннє ще «можна» садити в землю рослину. У цей день садять востаннє капустяну розсаду.

Отже, як бачимо, кампанія ця триває рівно півроку. Вона поділяється на готування до засіву і на самий засів, а саме готування закінчується 1-го березня на свято Докії (Явдохи). У цей день подекуди сіють у хатніх парничках розсаду ранньої капусти. Цього першого засіву аж ніяк не слід плутати із засівом у цей же день у горшках та мисках пшениці, жита, ячменю й вівса, що мають під час великодніх свят суто ритуальне значіння.

З давніх-давен підготовча частина «засівкампанії», слід гадати, зосереджувалася навколо «нового року», свята введення та подальших днів до Варвари. Але згодом вона відірвалася від нього і майже цілком скупчилася біля «коляди».

Із подготовчих до засівкампанії забобонів, що від введення ще не відірвалися й існують нині у вигляді негати́вних чар чи магії, маємо три. Від введення до «дев'ятого четверга» не годиться на воді бити праником білизну, бо «ще шкодить ниві». Від введення до благовіщення не можна копати землю, бо «ще шкодить її родючості», та не годиться терти коноплі, «бо це накликає весняну тучу» (зливу). А із забобонів, що їх можна застосувати до чар позитивних, маємо два. На введення після півночі жінки скидають сорочки і прядуть на порозі самосівні коноплі, «щоб хрябу́ст в'язався». 29-го листопада дівчата засівають на подвір'ї коноплі, хоча це тепер роблять тільки «для ворожіння».

Отже в забобонах на введення нас цікавить те, що вони невід'ємно поєднані із церковним християнським святом. Не будь цього свята, мабуть, зникли б і ці забобони, як давно зникло вже обрядове святкування стародавнього «нового року». Адже саме християнські свята надають живучости забобонам, бо саме попи день-у-день удовбують у голови вірянам, щоб ті святкували свята так, як святкується їх «з діда-прадіда».

Потім, було б пів біди-лиха, коли б забобони на введення лише морозили на порогах голих нерозумних жінок. Справа набирає багато більшого значіння, як глянути

на ту величезну шкоду, що чинять ці забобони в сільському господарстві. Що, справді, може статися з прядивом, якщо воно не потерте до введення й залишиться до весни? Звичайно, наполовину пропаде: з нього й мотузка путнього не зсучиш... Або заборона копати землю до благовіщення? Адже на Україні дуже часто трапляється рання весна. Іноді наприкінці лютого чи початку березня селяни вже сіють, і, якби всі дотримувалися забобонів не копати землі до благовіщення, сталося б величезне лихо, запізнення, бо за-сівдає вдвоє чи втриє менший урожай.

Отже, свято введення, до якого застосовано ці забобони, як і попи, що це свято та забобони підтримують, чинять величезну шкоду.

Забобони, або «аґрономія», наших пращурів, очевидно, уже поділялися на форми неґативних і позитивних чар. Очевидно, між цими формами була навіть якась межа, бо забобони, що існують донині, строго чергуються і строго до певних днів пристосовані. Навіть під час коляди, коли виконується силу найрізноманітніших забобонів, вони мають певну послідовність і навіть свій «внутрішній зміст».

Ударна кампанія

Через те, що заходами церкви та панівних кляс зимові народні свята майже цілком

зосередилися на коляді, наші різдвяні забобони—це, сказати б, найгенеральніша «кампанія» до весняного засіву. На них ми й спинимося, поділивши їх за трьома основними принципами.

П о з и т и в н і ч а р и. На свят-вечір, «вілію», вечерю варять із 5—12 страв з таким розрахунком, щоб до цих страв додано усі їстівні культури певного господарства, «щоб знали вони, що їх недаремно сіється»; на покуття кладуть сніп жита, що стоїть там до новорічного ранку, коли його молотять і вимолочене зерно домішують у насіння. На Меланки дівчата мотають нитки у клубки, «щоб капуста в'язалась». У день нового року—1 січня—посівальники набирають збіжжя з усіх культур, ходять по хатах і посівають хазяїв та стрічних. Посіане так зерно хазяї забирають і домішують у насіння. У цей же день хазяїн, хазяйка та діти посівають одне одного. На свят-вечір, на Меланки та на голодну кутю (5-го січня) ганяють з обійстя горобців або ловлять їх і кидають у піч, щоб згоріли; попіл їхній збирають і під час сійби посівають ним ниви, «щоб горобці колосся не видзьобували».

Крім цих форм позитивних чар, маємо ще цікаву, за певним ритуалом, форму колективного дійства, що виконують два-чотири сусіди (подекуди й сам хазяїн із членами сем'ї) і що її, безперечно, слід застосувати

до підготовчих до засіву заходів. У плуг, як би й для справжньої оранки, впрягають коні чи воли і орють ними сніг чи на вгороді, чи на полі, чи на подвір'ї, а чи просто й на вулиці.

Не г а т и в н і ч а р и («табу»). На святвечір нічого нікому не можна позичати, так само, як і тоді, коли хазяїн їде в поле сіяти, а від святого вечора до новорічного ранку не можна викидати з хати сміття, «щоб у новій пашні будяки не росли». З цієї ж самої причини протягом коляди не можна золити білизни, не можна давати курам квашеної капусти, «бо посіяне будуть гарбати та капусту клювати», не можна кидати під ноги куті, «бо посіяне не зійде», і т. ін.

Обрядові ді й с т в а. Дійств, що стосувалися б тільки самого готування до засіву, немає, але під час коляди мотиви засівкампанії в ді й с т в а х позначені досить яскраво. Так, у тих місцевостях, де колядки стародавнього змісту ще збереглися, маємо таку цікаву колядку:

Там же ми оре золотий плужок,
Там же ми оре сам милий господь,
А святий Петро йому поганяє,
Божа мати насіння носить:
Єдно насіння—зелене вино,
Друге насіння—яра пшениця,
Третє насіння—ладан пахнячий.
Насіння носить, пана бога просить:
— Зароди, боженьку, яру пшеничку...

Колядка ця має надзвичайно цікавий зміст, і не тому, що вона недоладна, і не через те, що вона виявляє темноту хлібороба, який покладає надії на святих та на богів, а тому, що вона явно має дохристиянський зміст, коли бога-хлібороба уявлювано за його господарською роботою і йому, відповідно до культу «роду й рожанець», usługували «свіяти»—померлі предки. На ній ясно позначилася й християнізація стародавніх святкових пісень наших пращурів. Тут просто на очі впадає, що «святий Петро» та «божа мати» уставлені в колядку геть-геть після того, як заведено на Україні християнство.

Потрібно, крім того, знати, що через християнізацію колядок попи прагнули християнізувати, головню, звичаї, з ними зв'язані, тобто християнізувати саме свято народження сонця, колядки бо невід'ємні від усіх колядницьких дійств.

У християнізації колядок для нас важно й те, що процес християнізації їх і досі не завершено. Майже перед очима у нас, приміром, остаточно завершили християнізацію польських колядок католицькі ксьондзи: вони їх цілком увели спеціальним додатком до різдвяних відправ. А православні попи біля цього заходились років щось тільки 8 тому: українська автокефальна православна церква, очевидно, за прикладом

ксьондзів, завела спеціальні різдвяні відправи з колядками (змістом напівхристиянським, напівпоганським).

Отже, християнізуючи колядки, попи застосовують у світогляд вірян і ті забобонні дурниці, що про них у колядках співається, а саме накидають віру в богів, що орють та сіють хліборобові, а цим самим привчають вірян покладатись не на науку та колективну працю, а на божу допомогу.

Не менше позначаються мотиви засівкампаній і в дійстві щедрого вечора, яке у стародавніх формах збереглося тільки в Західній Україні—Галичині та Закарпатті, а в нас набуло форми дитячих наслідувань старшим. Так, в одній із щедрівок співається:

Шов Ілля на Василя,
Його пужечка—
Житяночка.
Куди єю махнеть,
Там жито ростеть...

Або:

Гиля, гиля
На Василя.
А в Василя
Житня пуга.
Куди махне,
Жито пахне.

Особливо яскраво позначається засівкампанія у парубоцькому дійстві—к о з і. Якщо парубки, обходячи під час коляди з козою

село, обминуть якогось хазяїна, він чекає лиха врожаєві. Аджє...

«Де коза ходить, там жито родить...»

На цьому й закінчується «ударна кампанія» готування до засіву.

У цих підготовчих до засівкампанії різдвяних забобонах найперше впадає на очі їхня скупченість навколо дня та в самий день «нового року» (1-го січня) і потім того яскраве виявлення магічних дій (чар) способом подібности¹—засівом.

Чого це так?

Визнаючи сонце за божество, наш пращур-хлібороб протягом свята народження сонця проробляв усе те, що йому треба буде робити протягом усього часу панування цього божества, тобто весною та літом. Він чарував, запобігав свої майбутні вчинки.

Свято народження сонця в нашого пращура поділялося на дві частини: власне на свято сонцестояння, що відповідає сучасному Ісусовому народженню, та на свято звороту сонця на весну, що відповідає сучасному дневі свята «нового року»—1-го січня. В оце свято повороту сонця й діяли чари, зв'язані з весняною роботою—із засівом. Тим то саме в цей день найбільше поширене в нас полазницьке посівання та оранка плугом мерзлої землі.

¹ За Фрезеровими «принципами» поділу аграрної магії (чар), чари ці визначено так: «подібне викликає подібне до себе».

Треба сказати, що сучасні забобони, зв'язані з підготовкою до весняної сійби,—лише невеличка часточка тих, очевидно, гучних та врочистих дійств, які за старих часів виконувалися. Можливо, що й ця частка була б іще менша, якби не трапилась була з попами цікава й весела історія. Справа в тім, що час зимового сонцестояння на праслов'янській мові визначався словом «pro-sin-есь», а зворот його на весну—словом «у-сень». Згодом слова ці на руських говірках набули собі виразів: «усень», «гусень», «авсень», «овсень», «тавсень» і т. ін., але найбільшого—«усень». Між іншим, попали вони й до українських говірок на південній Курщині, на північній Вороніжчині і вживаються серед наших пересельців на Саратовщині. Усі ці назви часу повороту сонця неуки-попи зрозуміли, як ім'я якогось новорічного слов'янського бога Усеня, і, що називається, «пришили», слов'янам бога—день повороту сонця. Вони з усіх сил намагалися знищити віру в цього «бога», вважаючи, що цим виведуть і звичаї, сполучені із святкуванням на честь його свята. Попівські заходи підтримав і московський цар Олексій, видавши року 1649-го наказу, в якому суворо заборонялося «за городом и по переулках, и чорних, и ямских слободах... кликать плугу и у с е н я». На цім не скінчилось. Неукам-попам та малописьменному ца-

реві повірили деякі легковажні вчені—етнологи, ніби був у слов'ян бог Усень. Знайшлися навіть такі, що вперто доводили, ніби бог Усень і слов'янський «скотій бог Велес»—це те саме.

Цю попівську пригоду можна було б обминути, якби попи нею не пошили були себе в дурні. Вони, християнізуючи бога «Усеня» та зв'язані з ним щедрівки, всунули у різдвяну коляду—1-го січня—свято Василя на заміну Усеня та увели спеціальну в цей день відправу, щоб відтягти вірян від «кликання плугу й Усеня». Ці заходи їхні згодом підкріплено за царя Петра цивільним календарем, перший день якого припав на це свято. Коротко кажучи, попи повели наступ на «бога» Усеня й воювали з богом, а народ святкував собі час звороту сонця.

Задля нас пригода з попами важлива тим, що вона мало зачепила форми святкування в наших пращурів їхніх дохристиянських свят. Із цих форм ми бачимо, що свята у нашого пращура-хлібороба були цілком просякнуті аграрними магічними діями і, таким чином, сучасний хлібороб, що й тепер додержується їх, аж ніяк не втік далі за свого пращура.

З інших забобонів під час коляди цікавий звичай із снопом-дідухом, що кладуть його на свят-вчір на покутті, а потім на новий рік уранці вимолочують та домішують ви-

молочене збіжжя до насіння. Сніп цей— той самий «зажиночний» або «обжиночний» сніп¹, що його врочисто несуть жінці під час жнив додому і потім святять у церкві на спаса—6-го серпня. Сніп цей освячує піп, а, значить, і звичай цей він підтримує. Таким чином, щодо збереження підготовчих до засіву забобонів, зв'язаних з колядою, попи та церква відіграють найбільшу роль.

Спостереження та Колодій

Після коляди роблять одно: спостерігають приміти, з яких ніби можна дізнатися, як та коли сіяти або виконувати яку іншу весняну хліборобську роботу. Так, коли на стрітення—2-го лютого—півень нап'ється води (якщо в цей день відлига), хлібороб набереться біди і т. ін.

Але серед дальших побутових хліборобських звичаїв на Україні маємо згаданого вище Колодія, який, хоча й відповідає часом «масниці», проте спільного з нею нічого не має. Український тиждень перед «великим постом», за стародавньою українською церковною термінологією, має назву «Загальниця», а сучасний обрядовий його бік являє собою рештки стародавніх тракійсько-римських «бакханалій» або «лібера-

¹ Див. розділ «Обжинки та свято врожаю».

лій», що теж святкувалися приблизно в цей час. Під час Колодія («бахуса») жінки святкують народження та смерть «Колодія»—ляльки. Похорон Колодія відбувається за участю чоловіків і є похорон зимового божества, разом із яким хлібороб ніби ховає в землю всі чари, що проробив був він протягом зими, щоб вплинути на майбутній урожай і щоб ці чари у вигляді весняної рослинності—воскресення весняного божества—дали свої позитивні наслідки.

Сійба

Як уже зазначено, перший день заходів до сійби є свято Докії—1-го березня, коли уперше сіють у парниках розсаду, але в цей же самий день спостерігають і «приміти», що не абияке значіння мають під час засіву. Якщо в цей день вітер теплий, буде й літо тепле; як він добре вихорить («крутить»), то буде й у полі «крутити снопи»; як віє із ставка чи з річки, буде ловитися риба; як із степу—добре на бджоли; коли з півдня—на врожай і т. ін. А головне—спостереження над вітром вказує хліборобові, у який саме бік йому заходити на весні сіяти. Останнє в умовах нашого примітивного індивідуального обробітку землі має надто шкідливе значіння, бо сіяти «по скибах» чи «під скиби» здебільшого вирішує долю самого врожаю.

9 березня—сорок святих. Свято це найперше твердо визначає хліборобові, що має бути ще 40 морозів протягом 20 днів, рахуючи ранішній і вечірній морози, а значить, і впливає на своєчасність засіву деяких культур, як, приміром, гороху, що його може пошкодити мороз. У цей же день готують насіння дині, а як він припадає на 4-й тиждень великого посту, то печуть із тіста всякі коники, серпи, плужки, борони, коси тощо і дають дітям. Частину цих іграшок зберігають до першого дня сійби, коли їх беруть із собою в поле і закопують на нивах.

У день «Теплого Олексія»—17-го березня—на півдні України й рідко далі на північ уже сіють овес та ячмінь. Проте вірянин-хлібороб взагалі сійби уникає до 26-го березня—свята архангела Гавріїла, бо напередодні, 25-го березня, святкується благовіщення, коли «бог благословляє землю на сійбу хліборобові».

Роля великого посту та святої неділі

Весняний час засіву найголовніших ярових культур припадає в нас на великий піст, з днями та тижнями якого зв'язано теж чимало забобонів.

Так, лише з четвертого тижня «можна» сіяти мак та засівати розсадники. Ні в якому

випадку не можна сіяти буряків на шостому тижні, «бо будуть гіркі, як верба». Так само не можна сіяти й городини, особливо конопель, «бо будуть, як верба, ликувати».

Протягом 7-го тижня будь-що робити в полі й городі не можна. Цей забобон попи особливо підтримують і лише з недавнього часу його подекуди почали порушувати. Протягом «провідного» повеликоднього тижня сіяти так само не можна. Його цілком присвячено пам'яті померлих. Отже, маємо два «гулящі» тижні, цілком зв'язані із релігією та, забобонами, що вона встановила.

Говорити про величезну шкоду, яку чинить цим церква, звичайно, не доводиться. Вона очевидна й межує із злочинством, бо викреслювати два тижні найгарячішого часу весняної праці—це значить майже зривати план усього весняного засіву.

Характерно, що попівська заборона працювати у ці два тижні так пройняла психіку нашого хлібороба, що в звичаях цього хліборобського періоду ми не маємо навіть натяку чи згадки про сійбу і лише в дівочих весняних ігрищах—веснянках та гаївках—їх згадується.

Одначе, заборонивши на ці два тижні сійбу та працю в полі й городі, попи найкраще використовують їх собі на користь. Так, саме на цей час припадає дворазовий (до й повеликодній) їхній обхід з молитвою

і молебнем своїх паракхвій. Саме в цей час вони загрібають величезну данину з «провід» та «гробків» і саме на ці тижні за християнською пасхалією найчастіше припадає свято Юрія—1-го весняного молебня на засіяних нивах.

Свято Юрія

З днем Юрія в календарі нашого хлібороба зв'язується силу-силенну всіляких забобонів, але майже всі забобони щодо сійби чи праці в городі мають місцеве значіння. А з забобонів, відомих по всій Україні, є тільки один. Це—церковна процесія на засіяні ниви, де спочатку піп править молебен і кропить «святою» водою ниви, а потім там же здебільша починається й пиятика. Лишків їстівного з поля не забирають, а закопують у землю, вважаючи це за свячене вдобрення.

День Юрія у великій пошані в нашого хлібороба. Отже безвірникові слід хоч трохи, принаймні, ознайомитися з походженням цього свята. Свята Юрія, або, як на Україні його називають ще, «Урай», «Юр», «Юра» чи «Рай», із певними звичаями святкування у християнській церкві ніколи не було. І той «Георгій», дні якого церква святкує 26-го листопада та 23-го квітня, аж ніяк не стосується до народнього свята Юрія. Між іншим, це стверджує і один з авторитет-

ніших українських учених, покійний професор Потебня, який у своїй науковій розвідці доводить, що отой церковний «Георгій-побідоносець», якого попи накинули нам на заміну народнього Юрія (у росіян Ярила), є стародавній індуський бог Індра, так само хазяїн небесних ключів, щоб випускати росу та дощ, як і наш Юрій-Урай, заступник хліборобства, про якого збереглася пісня ще й досі:

Та Урай матку кличе:
— Та подай, матко, ключа
Одімкнути небо,
Випустити росу...

Попівські заходи

Після Юрія на Україні залишається ще посіяти просо, гречку та посадити грядкові городні культури; сіють аж до Івана Головатого—26-го травня, коли за народнім календарем сійбу припиняють.

Слід, одначе, зазначити, що інтенсифікація сільського господарства та культура нових рослин у пень нищать народньо-попівський хліборобський календар. І от, щоб від нових форм та термінів сійби передового господаря не відстати, щоб його науковий агрономічний календар підпорядкувати своєму авторитетові, попи свої забобони застосовують тепер до нових термінів сійби. Маємо, приміром, нову культуру пізньої греч-

ки, що не так давно вже у нас повелася. Сіяти її треба не раніше кінця червня, проте, попи прихитрилися й цю сійбу приточити до дня свята Онопрія—25-го червня (за нов. стилем).

З цього видно, що попам не абияк болить запровадження нових форм господарювання, що вони ретельно стежать за тим, щоб пристосувати свої забобони до нових наукових способів хліборобства і що ми мусимо звернути на це якнайпильнішу увагу. З попівством у цьому напрямку доведеться мати серйозну боротьбу.

Крім звичаїв та забобонів, пристосованих до підготовчої кампанії до сійби і в час самої сійби, дуже багато є на Україні форм негативних та позитивних чар, що до них удаються хлібороби в день сійби та під час процесу її. Але всі ці чари мають надто місцеве значіння, і безвірники мусять з ними ознайомитися, вивчаючи забобони свої місцеві. Так, приміром, кроплять насіння йорданською (свяченою) водою; не можна сіяти в той день, коли в селі хтонебудь помер; їдучи в поле сіяти, не можна, що б дома не сталося, вертатися назад; не можна нікому нічого позичати; виїхавши на ниву, треба стати навколюшки, покласти на межі хліб і помолитися, а, беручи до рук насіння розкидати, треба обов'язково перехреститися і т. ін.

До речі, цих звичаїв пильно додержуються українські сектанти, надто баптисти та євангелісти.

Висновки

Ми вже казали, що забобони місцевого значіння—несталі і боротися з ними значно легше, ніж із забобонами, що поширені на всю країну. Проте боротьба із цими й з тими невід'ємна від наочної показової агророботи. Отже, якщо, обробляючи землю, поведе хто на ній культурне господарювання й наочно доведе, що має досягнення без будь-яких забобонів, це буде найкращий спосіб боротьби із забобонами. Лекції з агрономії, відвідування дослідних станцій, комун, колективів, сільсько-господарських шкіл, технікумів та наукових сільсько-господарських закладів теж має величезне значіння у боротьбі проти забобонів. Таким чином, лише безпосередньо беручи участь у посівкампанії (саме з ухилом у бік знищення забобонів), ми, безвірники, і виконаємо величезної ваги завдання, яке висунула й провадить рاد-влада та компартія щодо підвищення врожайности та яке є першим із перших гасел культурної революції.

ДЕЯКІ ВЕЛИКОДНІ ЗВИЧАЇ

Залишаючи суто релігійні звичаї, пояснення яких можна знайти в величенькій вже антирелігійній літературі про «Великдень», спинімось лише на таких звичаях, про які активному безвірникові доводиться найбільше відповідати на запитання під час великодніх доповідей в селах, а саме: «звідкіль пішла писанка», «що таке навський та рахманський великдень» і т. ін.

Яйце, крашанка й писанка

На Лівобережній Україні, особливо на Слобожанщині, крашанкою називають взагалі яйце. Це неправильно: яйце є яйце, крашанка—яйце фарбоване. Цього не треба забувати, бо, даючи пояснення про крашанку й яйце і вживаючи слова «крашанка» в розумінні яйця, легко заплутатись.

У найстародавніших легендах з яйцем зв'язано уявлення про створення світу. Так, в Геродота записано, що соняшна птиця Фенікс (у мітології треба розуміти як літо)

своїм пір'ям освітлює світ, але злий дух (зима, холод) краде (полонить) цю птицю в той час, як вона прилітає в храм бога Геліоса. У полоні вона встигає знести яйце, з якого потім знову народжується світ (мир).

Геліос для стародавніх єгиптян, а потім греків був богом богів, богом сонця, богом, що все передбачав. З часом його перетворено на Аполлона, якому з птиць присвячено півня та лебедя.

У пізніших грецьких письменників оповідається вже трохи інакше. Ця ж схожа на орла птиця Фенікс за кожних 500 років (у деяких за 540 і 1000 років) прилітає з Арабії до міста Геліополя до храму свого батька бога Ра, де помирає, а потім оживає; вона є душа бога Озіріса, бога рослинності. Як відомо, легенда про життя, смерть та воскресіння Озіріса стала за першовзір мітичного Ісуса у християн.

В єгипетській мітології яйце було атрибутом богів Кнефа та Пта. Кнеф (або Хнум) був у єгиптян заступником рослинності в нільських долинах; малювали його з головою кібця, увінчаною пір'ям. Так само бога сонця Пта теж малювали з головою птиці й яйцем у руці. Написи, що прочитали вчені під зображенням цього бога, говорять: на одному—«бог Пта котить яйце по небі», а на другому, що він «котить сонце по небі».

Дикуни з островів Полінезії світ символізують образом курки, всередині якої живе бог Тангароа. Вийшов цей бог з яйця, шкаралупи якого зробилися островами Полінезії. У фінській «Калевалі» світ створено теж з яйця. Це ж бачимо й у легендах та казках зулусів, індійців, поляків, чехів і інших народів. Але поступово з розвитком людства значіння яйця в казках зменшується. Так, в українській казці, що подає П. Куліш у «Записках о Южной России», один чоловік купив яйце, в якому було царство, а в казці «Про Коцея безсмертного» славнозвісний Іванушка одержує яйце, в якому знаходить уже тільки місто. Все таки символічне значіння яйця залишається: при закладах церков та будівель ще досі подекуди кладеться в підмурок яйця,—іноді звичайні, а іноді металеві.

Як бачимо, релігійно-символічного значіння яйце набуло ще в глибині тисячоліть людської історії, зв'язане воно і з уявленням про творення світу (Фенікс, Геліос, Ра, Тангароа), і з уявленням про соняшних богів та виникненням весняної рослинності (Фенікс, Ра, Озіріс, Кнеф, Пта). Цілком природно, отже, що воно увійшло і в християнську релігію, як одна з невід'ємних частин дохристиянських символів та мітологій, що стали за основу християнського віровчання.

Слід зазначити, що так само яйце ввійшло і в релігію персів-шиїтів, які в день нового року (святкується в травні місяці) обмінюються яйцями, вітаючи один одного.

За доказ тому, що великодню крашанку, а потім і писанку, християни запозичили із східніх культур, може стати порівняння яйця із світом в отця церкви Івана Дамаскина, який каже: що «небо й земля в усьому подібні яйцеві: шкаралупа—небо, пліва—хмари, білок—вода, жовток—земля». А відомо, що Іван Дамаскин жив поблизу тих єгипетських місцевостей, де ще за його часу жевріли культу Пта, Аполона й Озіріса.

Релігійно-побутового значіння так само в дохристиянські часи набула й крашанка (пофарбоване яйце). Це стверджується одною з християнських легенд про Марію Магдаліну, яка ніби прийшла на проповідь до Риму й привітала імператора Тіберія, піднісши йому пофарбовані яйця. Згадка в легенді про пофарбовані яйця є доказ, що звичай вітати знатних осіб у такий спосіб уже в часи Тіберія існував. На подібне натрапляємо і в оповіданнях про Юлія Цезаря, який дістав дарунки підвладних східніх царів «яйцями, оздобленими золотом і сріблом».

З часом навколо крашанок склалося безліч християнських казок та легенд, зокрема в нас на Україні (див. у М. Драгоманова—

«Малороссийские народныя преданія», потім у Куліша, Грінченка, Чубинського, Диминського—(«Казки Поділля» тощо) та в Польщі. Особливо ж їх багато на Слобожанщині, Чернігівщині, Поділлі й Волині.

Характерно зазначити, що в нас подекуди ще досі обдаровують новорічних посівальників яйцями і що красять крашанки не лише на великдень, а й після, протягом аж до зелених свят. Так само цікаво, що в старовину на Україні святилося в церкві крашанки не на великдень, а напередодні, в суботу, за особливим ритуалом.

Із звичаїв з крашанками, що мають магічно-таємниче значіння, слід відзначити: звичай полоскати (обмивати) яйця, призначені для крашанок, лише «непочатою» (талюю сніговою) водою, а потім цією водою вмиватися (дівчатам, щоб кращою бути), звичай пасічників дарувати крашанки бджолам, кидати крашанки в річки та озера для русалок та увтоплеників, забороняється красити яйця жінкам під час менструації та випробується міцність крашанок, неодмінно б'ючи яйцем себе по зубах так, щоб окрасились зуби та губи. Останнє нагадує єгипетських жерців, які на ті дні, коли шукали мертвого Озіріса, розмальовували собі обличчя червоною фарбою.

З інших великодніх звичаїв з крашанками цікаве грище в «котка». Грають у нього

по-різному, але колись, та й тепер подекуди, котять крашанки чи писанки колом по дерев'яній мисці, ситі, решеті тощо. У грі бере участь здебільшого двоє, що котять свої крашанки навздогін одну за одною; чия крашанка розбиває крашанку іншого, той бере собі розбиту. Ця гра відбивала й відбиває стародавнє котіння яйця—сонця по небу, була особливо поширена в монастирях, але православна церква в XVII столітті її заборонила.

Сосенка Греківка Четвероног Тризуб Закарлючка Шість
клинців Баранячі
роги

Про подібну гру написано в оповіданні Г. Квітки-Основ'яненка «От тобі й скарб».

Про самостійне значіння писанок згадок ніде не находимо, але, як уже зазначено, їхнє походження дуже й дуже давнє. Принаймні везерунки на писанках, що їх нині зберігається по наших музеях, якнайкраще це підтверджують.

Так, до деякої міри обов'язковим є для кожної хазяйки та дівчини мати такі малянки на писанках:

Сосенку або сонячнівку — везерунок, який подибуємо на стінах старо-

давніх християнських (у Києві мозаїка на стінах собору св. Софії) та дохристиянських, особливо єгипетських, храмів. Це символ сонця. Окремі малюнки—зірки здебільша—на яйці не сполучаються між собою.

Г р е к і в к у—везерунок цей має наукову назву м е а н д р або а н а г р е к. Це один з видів стародавньої орнаментики, за його батьківщину вважають Грецію та Етрурію. Подибується його і в Індії та на руїнах вавилонських храмів. Досить поширений і в нас по церквах.

Четвероног або ч е т в е р о р і г. Везерунок цей відомий в науковій орнаментиці за назвою т е т р а с к е л і являє собою відомий дикунський інструмент для добування вогню—с в а с т и к у. Символічне значіння його, як знака бога вогню, першопричини життя, загальновідоме. Прийняли його за символічний знак і сучасні фашисти.

Т р и з у б або т р и з у б е ц ь, г а б л і на писанках має декілька варіантів. Відомий старослов'янський символ влади, а в мітології—символічна відзнака Нептуна—бога морів та мореплавців.

З а к а р л ю ч к а—це, як її називають у наших селах, в дійсності є мітичний символ сонця, що означає рух його по зодіаку. В орнаментиці має назву т р и к в е т р, а в стародавніх фінікіян був символом бога Ваала.

Шестикутник або шістьклиць — подибується, як мітичний символ і амулет, майже в усіх народів, всіх верств, від дикунів, що мешкають на Каролінських островах, і північних лопарів до сучасних «цивілізованих» масонів. За дохристиянських часів був символом влади єврейських царів, тому вважається за священний символ в єврея-талмудиста («печать царя Соломона»). Релігійне значіння знак цей мав у стародавніх індусів і знаменував собою бога Шіву (трикутник кутом угору) та бога Вішну (трикутник кутом униз); а разом поєднані ці два трикутники означали символ вогню й води — добра і зла. Був він і символом у багатьох гностичних сект перших віків християнства, а нині має ще не досить виявлене символічне значіння в індуських брахманів. Наші селяни подекуди ставлять його над дверима будівель і вірять, що він захищає від відьом, чортів, мерців, загалом від усякого чортвиння.

Баранячі роги — везерунок, що має дуже багато варіантів, особливо на Правобережжі. Загальне значіння його, як символа агнця, відоме, але цікаво, що пояснення, чого саме його малюється на писанках, ніхто з селян не дає.

Загалом треба зазначити, що везерунки на писанках, навіть як галузь народньої художньої творчості, досі не висвітлені.

Маємо єдину лише працю небіжчика професора Сумцова, але її слід вважати радше за конспективну, аніж всебічну.

З яких же причин яйце увійшло складовою частиною до великоднього ритуалу та звичаїв?

Первісній християнській церкві символічне значіння яйця зовсім не було відоме. Так само воно не входило в коло пасхальних звичаїв первісних християн. У ті часи воно було лише продуктом ласої поживи, як було ним ще й у часи первісного скотарювання.

У коло весняних свят нашого пращураскотаря входив день, коли вперше вигонили худобу на пастівник; до цього свята готувалися харчі пастухам. На обов'язку жінки—дружини скотаря—лежало подбати про ці харчі. А що харчів на весну залишалось мало, то дбайлива хазяйка приборігала на весну яйця. Тим то ще й досі багато селянок вважають за гріх витратити яйця до великодня. Отже поступово, як пращурі наші переходили на осіле хліборобство, а християнська церква підпорядковувала собі звичаї народів, скотарські звичаї з яйцем почали прищеплюватися до великодніх і подальших християнських весняних свят.

Звичайно, церква знайшла виправдання великоднім забобонам з яйцем, бо немає

взагалі жадної дурнички, якої б християнське віронавчання не могло виправдати, але значіння, яке мало яйце за часів скотарювання нашого предка, збереглося ще й досі. На Україні, особливо в Росії, годують яєшнею пастухів в перший день, як виженуть череду на пасовиська, на Юрія.

До речі, попам великодні звичаї з яйцями дають не абияку користь. Збирають вони з вірян сотні, а то й тисячі крашанок та писанок і потім відгодовують ними курей та гиндиків.

Рахманський великдень

«Рахманський великдень» святкується завжди за три з половиною тижні після великоддя в четвер і зв'язаний з народнім повір'ям про те, що десь є земля рахманська й мешканці її—рахмани—дуже нужденні християни.

«Рахмани—християни; в їх нема власного літочислення,—оповідають у наших селах.—Вони святкують великдень тоді, як до них допливають від нас шкаралупи з яєць—крашанок та писанок, а це буває якраз через три з половиною тижні після великоддя».

«Рахмани мешкають під землею,—говориться в другому, не такому поширеному переказі.—Вони не знають, коли святкується великдень, і визнають про нього лише

по шкаралупах з писанок, які допливають до них водою. Отож, розговівшись, шкаралупи треба кидати в воду».

Характерно, що ті з народу, хто вірить, що рахмани мешкають «десь далеко», кидають у воду шкаралупи з чистих яєць, які готують на «свячене» ще в великодню суботу, а ті, що вірять, начебто рахмани живуть «під землею», кидають у воду шкаралупи з крашанок та писанок після розговин, при чому кидають обов'язково ті шкаралупи з писанок, на яких намальовано «тризуба».

Хто ж такі рахмани? На жаль, наша етнологія на це відповіді не дає, констатуючи лише самий народній звичай. Тому доводиться вдаватися до інших джерел.

Прочани до гробу господнього оповідають, що ерусалимські манахи потай збирають гроші на допомогу «рахманам», пояснюючи, що рахмани живуть «десь на сході». Що це є один із засобів висмоктувати з прочан копійки, не підлягає сумніву, але він, слід вважати, має якусь першопричину. Так само мусить мати першопричину й загальнопоширена по всій Україні цілком певна думка, що християни-рахмани існують. Географічне положення України теж мусить відігравати тут роль, бо згадок про рахманський великдень серед західніх християн не знаходимо. Отож, слід вважати, що колись

українці-християни допомагали християнам-несторіям, що їхня церква, поширена на Сході, в Персії та Індії, зазнавала утисків з боку брахманізму. Наша думка стверджується ще й тим, що й тепер подекуди на Україні вірмен-григоріян називають рахманами.

Можна теж припустити, що уявлення про рахманський великдень виникло в зв'язку з подіями в релігійному русі секти «брахма самадж», що виникла в Індії в напрямку шукань шляхів для зближення із християнством. Все таки слід вважати, що в слові «рахмани» слід розуміти не що інше, як «брахмани», принаймні в енциклопедичних словниках ці слова ототожнюються. Науковий термін Brahman означає релігійно-філософську й соціальну систему стародавньої Індії.

Є, правда, апокриф про «Зустріч Олександра Македонського з рахманами», але він прямої відповіді на те, хто ж такі рахмани, не дає. З нього лише можна судити, що це найпевніше брахмани, релігійна течія в Індії, тобто апокриф цей стверджує нашу думку.

Навський великдень

У деяких місцевостях цей великдень ототожнюють з рахманським, та це неправильно. Ототожнення виникло в зв'язку

з тим, що друге свято, яке лише подекуди залишилося—«навська трійця», «навські зелені свята»—святкується напередодні рахманського великодня в середу, через три з половиною тижні після великодніх свят.

«Навська трійця буває на тім світі,—розказують у народі.—Як хто на навську трійцю буде робити, то в нього на голові виросте мертва кістка». Повір'я про мертво кістку стосується й до дня навського великодня, який святкують виключно жінки слідом за великоднем у четвер.

Що ж таке навський великдень?

За народнім повір'ям, дитина, що помирає нехрищена, називається *п о т е р ч а*. Ховають таку дитину завжди на шляху на перехресті або в рові за цвинтарем. За сім років після смерти таку нехрищену дитину вже називають «*н а м к а*» або «*н а в к а*». Це значить, що дитина стала вже охрищеною, а охристив її начебто той, кого вона про це просила, перестрівши на перехресній дорозі. За народнім повір'ям, потерчата пристають до всіх, щоб їх охристили. Звідси й пішли вирази: «пристав, як потерча», «чіпляється, як потороча»... Загалом про навок є дуже багато повір'їв. У росіян уява про них зв'язана з «нав'ім днем».

Безперечно, що навський великдень—жіноче свято—зв'язаний із спогадами жінки, як матері, про свою померлу дитину, але

характеристичним у цьому звичаї є те, що чоловіки цей день зв'язують з господарчими хліборобськими процесами. Вони вважають, що в цей день «дуже добре» посіяти якесь збіжжя; воно напевне буде рости, бо в цей день оживають мерці і оживляють рослину. «У цей день,—кажуть вони,—мерці встають, христосуються, всіма способами допомагають родичам».

Великодні грища

Великодні українські народні грища слід категорично відрізнити від російських. Українські великодні «гаївки» лише в одній пісні про «Кострубонька» мають далеку схожість з похороном Ярила; в усьому ж іншому—цілковита протилежність російському хороводу. У той час, коли в хороводі беруть участь усі, хто бажає, верховодить на ньому здебільша жінка-вдовиця й відбувається він де попало, на вулиці чи в подвір'ї,—українські великодні гаївки відбуваються тільки або на цвинтарі, або біля церкви, верховодить на них весела й найжвавіша дівчина, а беруть участь у них виключно дівчата. Лише в одному випадку—це коли відбувається грище «Володар»—в них бере участь чотирирічний хлопчик. Загалом треба вважати, що коли хоровод мало зв'язаний з народньою мітологією і яв-

ляє собою в росіян відбиток мішаних виробничих сільсько-господарських процесів пізніших часів, гаївки близько стоять від певного стародавнього слов'янського культу. На це вказує й сама назва їхня—«гаївки». Ця назва пішла не від слова марно «гаяти час», як намагаються довести це деякі наші етнографи попівського штибу та попівської професії, а від слова «гай» (садок, лісок) та «говіти» (виконувати релігійне правило). Слов'яни-поганці свої релігійні звичаї завжди справляли в лісах, в г а я х і г а ї л и час в них не з своєї охоти, а виконували релігійні обов'язки, що пізніше зосередилися навколо храмів. Таким чином г а ї в к а—це назва певного весняного культу. «Кострубонько»—це похорон зимового бога Бакха; слідом за цією грою дівчата «віддають колодія» парубкам, цебто платять писанками парубкам за ту горілку, що під час «бахуса» (колодія) хлопці брали їм, відкуплюючись від «колодки». Слідом за «Кострубоньком» починається весела гра в «Зеленого Шума», а що «Зелений Шум» нагадує якогось воскреслого бога весняної рослинності—не підлягає ніякому сумніву. Доказом цьому—слова самої ж гаївки:

А в нашого Шума
Зелена шуба.
А Шум ходить по діброві...

Звичайно, з часом зміни, що їх вносили процеси розвитку сільського господарства й взагалі економічні процеси народного життя, відбилися й на гаївках, особливо на них відбилосся клясове та політичне рабство трудящих мас. Останнє особливо яскраво виявлено в гаївці «Явірок», де, між іншим, є такі слова:

Кілько в решеті водиці-водиці,
Стільки п а н а м правдиці-правдиці.
Кілько в решеті дірочок-дірочок,
Стільки п а н а м болячок-болячок.

Так само досить відбито в гаївках і колишнє становище дівчини в селянській родині, яка на весняний час (на «красную горку» в росіян) готується бути відданою заміж. В гаївках вилито всю ненависть дівочу й до парубків, що «вибирають» собі жінку, і до майбутніх свекрух. Так, характерні місця в гаївках відзначають, що

Сидять хлопці під мостом,
Їдять жабу із хвостом...

А сваху, майбутню свекруху, що прийшла на оглядини, вітають так:

Єдну жабу вареную,
А другу печеную—
Їж, сваню, їж...

Тим то в українські гаївки так швидко вщепились ті весняні пісні західньо-євро-

пейських народів, в яких відбито певну згоду дівчини виходити заміж. Зокрема в гаївці, що співається на Поділлі й Волині, за назвою «Жельман», є такі місця.

Перша група дівчат, що наче б приводить жениха, звертається до другої, яка начебто має панну на відданні, і пояснює, що прийшли:

За панною Жельман,
За панною, его брат,
За панною Жельманова
І братова з ушисткой родиною.

Друга група цікавиться, «на який ґрунт», мовляв, хочете взяти в нас панну, цебто на який хліб, ужиток, і, взнавши після відповіді, що «ґрунт» непідходящий, відповідає:

А ми панни не маєм,
На такий ґрунт не даєм...

Ця гаївка характерна тим, що співається українсько-польським жаргоном, відбиває поміщицьке самовільство віддавати заміж дівчат-кріпачок за парубків по своєму вибору та ще тим, що етнографи-пані, затемнюючи соціяльне значіння гаївок, перекручують дійсне їхнє значіння. У даній гаївці, кажуть вони, панни не віддається тому, мовляв, що «Жельман»—це єврей Зельман, ім'ям якого уособлюють тих євреїв, що орендували за кріпацтва церкви на Правобережжі. Щоб покласти цьому край, треба послатись

на цю ж гру-гайку в Чехії, яка починається співом гурту парубків:

Ĵede, Ĵede, pan Ĵan,
Ĵede, Ĵede Źalman
Ĵede, Ĵede celé nase
Rytirstwo...

Отож Жельман це—І в а н о в е прізвище й тільки.

Гробки або проводи

Українські «гробки» або «проводи» є своєрідний звичай, що формою виконання мало має спільного з «нав'їм днем», радуніцею та «родительским днем» у росіян, «дзядамі» в білорусів та поляків і «хавтурами» в литвинів. Так само вони не зв'язані з церковною обрядовістю, а що зберегли всі свої поганські форми, то серед українського попівства є досить давня і сильна течія цілком їх знищити. Вони так само не зв'язані з парастасами; попи в цей день не всюди правлять на «гробках» на цвинтарі панахиди—це ще один для нас доказ, що вони не втрачають надії підпорядкувати цей звичай церкви.

Українські гробки в уявленні народа є день безпосереднього єднання живих членів родини з померлими членами її. Усяка селянська родина на Україні завжди намагається ховати «своїх» померлих при купі

так, щоб вони, мовляв, являли «на тім світі» одну хату, одне подвір'я, одну родину. Звідціль звичай, коли родина винесе на гробки страву й розкладе її на могилках, то обводить крашанкою або крейдою навколо могили коло, а потім, розбиваючи об хреста крашанку, звертається до покійників: «святі родителі, ходіть до нас хліба-соли їсти»... Розпочинаючи «обідати з покійниками», старший в родині завжди першу чарку випиває до них, померлих: «христос воскрес, дорогі тату» (або мамо, діду, бабо, чи сину, чи дону).

По селах Поділля й Волині збереглася глибока віра в те, що в цей самий момент «на тім світі» відбувається «такий самий обід» померлих членів родини і їдять вони те саме, що їдять «на цім світі» живі. Тим то не з попами діляться принесеною на гробки їжею, а з дідами, старцями-прохачами, яким, подаючи частину принесеного, кажуть:

Помоліться, дідуню,
За вмерлого татуня,
За вмерлу матуню,
За рідну сеструню.

Характерно, що, повернувшись з гробків, подекуди розпочинають загальну випивку в селі. Це нагадує звичай наших предків-слов'ян розпочинати «тризну» вже після релігійного ритуалу похорон. Щось подібне до наших гробків, як відзначив небіжчик

етнограф Шейковський, справляють щороку тубільці в центральній Африці, Океанії та Вест-Індії; цей звичай зберігається й у народів центральної Азії, зокрема в китайців на кордонах Індостану.

Чимало великодніх звичаїв мають на собі щирий відбиток свого зросту саме на українському ґрунті, особливо їх багато в суто релігійному побуті, але спинятися на них через обмежений розмір книжечки ніяк. Та й багато є про них в нашій великодній анти-релігійній літературі.

ВЕГЕТАЦІЙНІ СВЯТА

Зелені свята

Весняні свята нашого хлібороба, як до дня святкування великодня, закінчується або «гробками», або Юрієм. По них іде період засіву тих ярових, що їх сіється в другій половині весни: проса, гречки, городніх культур. І як усе вже «кинуто в землю», як до часу можна спочити, заходить другий цикл свят—вегетаційних, що святкували наші предки два-три тижні підряд «місяцем по Юрію». У старовину називалися вони «русалії», а нині—Зелені свята, Русальний тиждень та Клечальна неділя (тиждень). Свята ці нічого спільного з християнською п'ятидесятницею, духовим днем чи трійцею не мають. Навіть коли попам вдалося змусити народ святкувати зелені свята не «місяцем по Юрію», а тоді, як святкується п'ятидесятниця, народ все одно свої свята починає раніш і кінчає пізніш: «від четверга до четверга».

У наш час «русалії», як масові народні свята, втратили колишню обрядовість, але деякі зв'язані з ними забобони збереглися. Тим то на цих святах треба спинитися докладніше.

«Місяць по Юрію» припадає на кінець травня, коли природа саме в розцвіті. Бачачи цей розцвіт, наш предок-хлібороб думав, що це допомагають йому померлі предки. Тим то й свої свята в цей час розпочинав своєрідною жалобою-тризною на честь померлих.

«В трійцьку суботу,—читаємо в 41 розд. постанов Стоглавого Собору 1551 року,—по селах і погостах сходяться мужі і жени на жальниках (могилах) і плачуться на гробах з великим криком, а коли почнуть грати скоморохи, гудці і перегудці, люди, перервавши плач, починають скакати і танцювати, і в долоні бити, і пісні сатанинські співати».

Звичайно, що така заупокойна «відправа» до вподоби попам не припадала, особливо тому, що відбувалася без їхньої участі. Тим то вони від часу наведеної постанови собору повели на цей звичай наступ і поступово зовсім його собі підкорили, завівши на цей час християнські задушні відправи, хоч такі відправи в церковних правилах зовсім не передбачено. Незалежно від цього вживали попи й інших заходів, аж до ув'язнення учасників тризни включно.

Але, якщо цю першу частину «русалій» вдалося попам підкорити собі порівняно легко, то, борячись за християнізацію другої частини свят, тільки підсилили забобони та наплодили нові. Більше того, вони запровадили їх до побуту, християнізувавши геть усе русальне чортовиння. Щоб зрозуміти таку роль попів, треба спинитися на теперішніх народніх віруваннях в надприродні істоти—русалки.

«Русалки виходять з річок голі з розплетеними косами; вони плавають при місяці на поверхні води, бігають по полях, гойдаються на гілках дерев, заманюють подорожніх і, як кого впіймають, то залоскочуть на смерть. Русалками робляться дівчата-утоплениці та діти, що народилися мертвими або померли нехрищеними» (Чубинський, Матеріяли, т. III).

Отже, сучасні русалки вже не дохристиянські і с т о т и, що живуть у воді чи в берегах. Тепер це вже д і в ч а т а, що нагло вкоротили собі віку, кинувшись у річку, та діти, що померли нехрищеними або народилися мертві.

Звідки пішло це повір'я?

Християнська церква встановила важкі, не по силі для природи людини, свої закони, а, прибравши над людьми владу, почала невідступно застосовувати їх у життя. «Хто помре нагло,—кажуть попи,—ми його не

ховатимемо, бо він подібний до Юди, що продав христа й повісився, а кого піп не ховає, того душу забирає собі чорт; він же, чорт, забирає душу й жінки, що родить дитину невінчана»...

Загітована протягом віків попами темна маса вірян на жінку, що «без мужа» народжувала дитину, дивилась як на «чортову наречену», її обминали, цуралися, знущались з неї. Навіть її дитину попи (а потім і правителі) зробили «незаконною»... І от, дівчині, що завагітніла була, залишалось дві дороги: або родити таємно й дитину свою позбавити життя, або кинутись сторч головою у воду. І, коли траплялось, що з-за таких причин дівчина позбавляла себе життя, інші, яким безшлюбне кохання залишилось без наслідків, які розуміли стан її, не поділяли попівських слів, не вірили їм. Для такої дівчини вони находили «на тім світі» місце не в чортових обіймах і в уяві своїй перетворювали її на русалку. На русалок же матері-дівчата перетворювали й своїх позбавлених життя «незаконних» дітей—навок.

Безперечно, що повір'я в русалок виникли задовго до того, як постало в слов'ян християнство, але теперішні повір'я в русалок, як і уявлення про ці надприродні істоти, принесла християнська церква, «заборонивши» родити дітей усім невінчаним жінкам і не визнаючи за людей навіть їхніх

дітей-немовлят; це плід віковичного соціального гніту жінки та безправного становища її в родині й державі, гніту, який благословила й підтримувала християнська церква.

Русалії—жіночі свята. Особливо врочисто їх святкують жінки в четвер на останній день русалій.

Збираються тоді вони десь над річкою чи в полі, чи у великому садку і в журних розмовах проводять день. Чоловіків тоді до своєї компанії вони не пускають. Характерно відзначити, що так само, як за останні десять років революції зникли по наших селах крикливиці (кликуші), так само зникають і журні розмови жінок під час русалій: вони перетворюються на веселі «маївки».

Дуже рідко по глухих селах під час русалій святкують «навську трійцю». Це так само жіноче свято і виникло воно на ґрунті попівської нісенітниці, ніби померла нехрищена дитина («навка») попадає до пекла ¹.

Яким же способом попи підтримують віру в русалок та навок?

Річ у тім, що, за церковними канонами, «людина, яка позбавляє себе життя, позбавляється й християнського похорону («похоронної відправи»). Це церковне правило,

¹ Див. з приводу цього «Навський великдень», стор. 75.

між іншим, підтримували не лише духовні, а й царські закони, визначаючи кару попам за невиконання цього правила. Проте попи законів цих не виконували, а, налякавши добре родичів нагло померлого, що той, мовляв, неодмінно попаде до пекла, якщо за нього не помолитися, потім за добру платню над ним відправляли похорон. Оці «відправи» нагло померлих «навок» чи «мавок» та щорічні таємні молитви й панахиди по них дають попам не абиякі прибутки. Тим то вони так старанно й підтримують віру в русалок та навок, тим то для них було б болюче, щоб ця віра зникла.

Як свята вегетаційні, зелені свята, очевидно, виникли ще в скотарсько-хліборобські, ба й мисливські часи життя наших пращурів. Принаймні деякі звичаї під час їх на це вказують.

Так, на Полтавщині й Волині й досі існує дівоча гра «в тополі». Збираються дівчата. Найкращу з-поміж себе вбирають п о л ь о в и м и квітками й вінками, ведуть здебільшого на с і н о ж а т ь, де садовлять коло річки під тополею і, взявшись за руки, співають навколо неї весняних пісень. Це відбиток весняного свята скотарів.

На Вороніжчині така ж гра «в лялі». Лише відбиває вона не свято скотарів, а свято м и с л и в ц і в та почасти осілих х л і б о р о б і в. Найкращу дівчину—«ля-

лю»—вбирають лісовими квітками, ведуть у ліс, будують там намет а з гілок дерев, садовлять у нього «лялю» і так само співають навколо пісень.

Найбільшу шкоду чинять нам зелені свята «кличанням». Звичай цей, що його церква підтримує й найшла йому навіть релігійне виправдання, є просто злочин. Особливо в нас на Україні, що не так уже багата на ліс.

Стародавнє українське слово «кличати» значить уквітчувати. Через цей звичай уквітчувати на зелені свята хати, церкви й подвір'я гілками молодих дерев (кличанням) і само свято називають «кличальна неділя». За приблизним підрахунком кличанням щорічно нищиться стільки дерев, скільки насаджується нових. А це значить, що всі наші заходи до охорони лісів, вся енергія, що ми витрачаємо в дні деревонасадження, сходять на нівець. Попівське неучтво та пояснення, що «кличання є оновлення людей силою святого духа», є протизаконна дія, яку слід вважати близькою до злочинної агітації. Між іншим, у цьому не відстають і сектантські попи та юдейські рабини, які теж святкують свої зелені свята із звичаєм кличання. Із сказаного виходить, що теперішні зелені свята є відгук дохристиянських свят на честь природи та відзначення віри у всіляке чортovinня, яку старанно попи підтримують.

Наше завдання знищити це свято. Позбавити його релігійного значіння й повести щонайширшу агітацію за перетворення зелених свят на дні ознайомлення з природою, на дні наочного вивчення її та лісу зокрема й особливо.

Екскурсії на поля, в ліси, на дослідні станції, до найближчих комун та радгоспів, на племінні розплідники, в зоологічні сади, агробази, сільсько - господарські школи, агротехнікуми, рибні господарства під керівництвом досвідчених товаришів мають замінити «зелені свята».

Вивчення городніх рослин, поля, садка, квітників, порівнювання культурних рослин з дикими, вивчення свійської худоби й порівнювання її з дикими тваринами, штучний добір подадуть кожному безліч прикладів, що не бог, а людина творить у природі нові форми рослин та тварин.

Спостереження над лісом, над деревами, чагарником і травами, порівняння дерев, що ростуть у лісі й поза лісом, доміантних і пригнічених дерев, поземість лісу, боротьба дерев за воду та ґрунт відкриють перед кожним ціле рослинне й лісове царство із своєрідними інтересами, боротьбою та змаганнями. А ознайомлення побіжно із світовим та радянським лісовими господарствами та ролею дерева в економічному житті людства й кожної людини зокрема доведе, як обе-

режно треба ставитися до лісу в цілому, до кожної деревини й навіть гілки зокрема.

Разом же все це наочно доведе, яку величезну шкоду чинять нам зелені свята з їхнім попівським чортovinням та шкідливими забобонами.

Купали

Треба вважати, що ніякого свята на честь бога купали, як і взагалі такого бога, слов'яни не знали. Купальське свято—це очевидне продовження свят вегетаційних, що кінець їхній припадає на час наймогутнішого розцвіту природи і разом перелому в зв'язку з поворотом сонця на осінь.

Починаючи з 24 червня (за стар. стил.) дні зменшуються, і їхнє зменшення та зниження сонця робляться вже помітні. Ця зміна в природі з ока нашого пращура не спадала. Отож не дивно, що він мов би поспішав скористати останні дні її розцвіту і творив їй шану, віруючи в її могутню силу. Не дурно ж збереглося досі повір'я, ніби вночі під Купали цвіте папороть; не дурно ж напередодні та на саме свято селяни та знахури збирають всілякі лікарські та «чудодійні» трави.

Крім цього, хліборобські народні свята строго чергуються із періодами сільсько-господарського року. Кожний с.-г. період починається й закінчується святом. Це зна-

чить, що й періоду жнив мусить передувати якесь народнє свято; таке є свято купал. Воно особливо було «природнє» хліборобові тому, що святкувалося в час наймогутнішого, найвизначнішого розцвіту природи, від якої він цілком залежав і яка—хай і примхлива—давала йому засоби існування; воно й особливо ж було гучне, бо передувало найважчому і разом найважливішому с.-г. періодові—жнивам, під час яких годі було й думати навіть про відпочинок. На купали наш пращур мов би компенсував себе за майбутню важку жнивову працю.

Що саме бога Купала в слов'ян не було ніколи, тому доказом є те, що до другої половини XIV століття про нього в жадному з писаних джерел не згадується; в подальші ж часи хоч і згадується, але у виразах, що аж ніяк не можуть означати ім'я якогось бога. Так, в актах і договорах литовських князів з років 1350 і 1396 писано: «До Івана дне, до купал». Отже, не «Купала», а «купал» множина, тобто слово «купал», «купали» означало обрядовий купальський день, що припадав напередодні церковного свята Івана хрестителя (24 червня) і супроводився купанням у річці та обливанням один одного водою по бучному нічному гульбищі. Про це, між іншим, читаємо в одній історичній пам'ятці: «Проти свята Івана... чоловіки, жінки, та діти... за-

хоплюються всякими іграми та співами бісовськими. І коли проходить ніч, тоді йдуть у гай з великим галасом і, наче біси, о м и в а ю т ь с я там водою».

Судячи з джерел, що дійшли до нас, купальське свято святкувалося надзвичайно гучно і в формах повних символів, образів та розпусти. Щождо сучасности, то маємо лише дівчачі забавки. Почасти церква в минулому, а головне культурні надбання останніх десятиліть, буквально на наших очах знищили це свято, залишивши одні купальські пісні. І саме ці пісні, як пристосовані до певного часу й оточення, не дають йому остаточно зникнути з нашої пам'яті. Та й пісні почали зникати: багато їх увійшло вже до обрядових весільних пісень та пісень обжинкових.

Там, де ще жевріє купальське свято, там напередодні чи в самий день Івана дівчата вирубують якесь дерево і, вквітчавши його вінками, співають навколо купальських пісень.

Оце й усе, що залишилося на згадку про нього.

ПОЖНИВОВІ СВЯТА

Обжинки та свято врожаю

Попи кажуть, що «свято врожаю» завели більшовики, щоб протиставити його святам церковним; що святкують його лише тепер, за радянської влади, а раніш його ніколи ніде не святкувалося.

Вірити попівським балачкам—значить не знати, що це дуже й дуже давнє свято, одно з тих хліборобських «натуралістичних» свят, якого попам вже от кілька століть не вдається замінити на свята Маковея та Спаса.

Святкувати свято врожаю перестали недавно. Так, років 40—50 тому його ще святкувалося в Ушицькому повіті на Поділлі і святкувалося так.

В один із днів по возовиці всі мешканці села хлібороби збиралися на майдані, впрягали у воза дві, три, а то й чотири пари волів, клали у воза по снопові кожної хліборобської рослини, вквітчували червоними квітками, вітами дерев та червоними стрічками волів, ярма та воза і співаючи пісень об'їжджали суловами (ме-

жами) всі громадські клини. Потім процесія поверталася до села, де свято й закінчувалося танцями молоді та загальною випивкою старих.

На підставі етнографічних джерел є дані гадати, що в такій саме формі це свято відбувалося по всій Україні, бо ті форми колективної праці, які завершувало воно в згаданому Ушицькому повіті, існують по всій Україні і навіть у сусідніх слов'янських землях.

Знищено свято врожаю силоміць з двох причин: поперше—в обрядовій його формі було надто багато червоного кольору, а по-друге—святкувалося його без будь-якої участі попа. На поясненні оцих двох особливостей ми й зупинимось.

Залишаючи збоку пояснення значіння червоного кольору в обрядах весілля та похорону, треба зазначити, що в народньому побуті, повір'ях та піснях червоний колір має величезне значіння. Особливо поширений він був у старовину. Досить пригадати пісні про «червоні черевики», «червоні чобітки», вирази: «дівчата пішли, мов мак зацвів», «гарна, як калина», взяти на увагу любов народа до квітів червоного кольору, назви квітів «горицвіт», «гориця», взяти на увагу народню, особливо жіночу любов до червоного одягу тощо, щоб у цьому впевнитися. А взагалі народнє обрядове зна-

чіння червоного кольору в своїй основі має вогонь, сонце, повнокровність, красу. А що з найпервісніших щаблів розвитку хліборобства свій добробут людина поєднувала з благами («вогнем», теплом, здоров'ям), що їх подає сонце, то цілком природно, що червоний колір, як емблема сонця, увійшов складовою частиною всіх форм хліборобських свят. Тим то й «горів, як мак» отой віз із запряженими в нього волами, що в минулому займав поважне місце в процесії під час свята врожаю.

Трохи з інших причин червоний колір став за емблему революційних прагнень народів і набув такого значіння з часу французької революції, але саме це його революційне значіння спричинилося до того, що свято врожаю з червоним уквітчаним возом почав вважати царський уряд за «крамолу» й поступово цей звичай знищив. Відомий випадок, коли останній організатор цього свята на тім же Поділлі, один ліберальний панок Мархоцький, ледве не попав на Сибір.

Звичайно, що найголовнішу роль в забороні святкувати свято врожаю відіграли попи і ось чому. Серед усіх суто природних свят, які не піддавалися, сказати б, християнізації аж до останнього часу, було два: свято купал з його величною в минулому містерією на честь найбільшого розцвіту природи (в ніч на 24 червня) та свято

врожаю. Попи з усіх сил намагалися підпорядкувати їх своєму впливові, але не могли, і саме тому, що влада дивилася на них «крізь пальці», не вбачала в них чогось злочинного. Звернула вона увагу на ці свята лише тоді, коли спокійному життю попів, панів та царів стало загрожувати ширення соціалістичних ідей.

Першим з приводу цього зняв галас римський папа Лев XIII на початку 80 років минулого століття. У своїх численних буллах він щораз підкреслював небезпечність їх для мирного попівсько-панського життя. Цей папа свого таки добився, і на «натуралістичні свята» (так назвав папа ці свята) розпочалось гоніння.

— Соціалісти,—казав папа,—проповідують «натуралізм», революцію; не визнають християнських свят, вже завели своє—1-го травня—і ходять з червоними прапорами.

Заворушилися попи й вирішили, що настав слушний момент знищити свято врожаю. Вони почали вказувати на те, що свято врожаю є свято «натуралістичне», не церковне, що в обрядову форму його входить багато «червоного», що воно загалом є свято «соціалістів». Уряд цього послухав, і незабаром свято врожаю перестало зовсім існувати.

За радянської влади свято врожаю відновилось цілком природно. Поперше тому, що

не стало попівсько-поліційної заборони, а по-друге—і головне —тому, що це свято є завершенням дуже цінних народніх хліборобських звичаїв—«толоки» та «обжинків».

Толоку та обжинки можна розглядати як звичаї, що наочно доводять природну тягу людини до колективної праці.

Толокою на Україні називають гуртову даремну взаємодопомогу під час збору врожаю, косовиці, іноді возовиці. В інших назвах та формах вона відбувається під час возки (заготівля) з лісу дров, зводин будівель тощо. До неї ж слід віднести звичай даремно «послухати (послужити) на день» молотити, садити городину, зазичити (взаємно, «другим разом») коня та допомогти другому «на часинку» щось у господарстві таке, де одному впоратись важко.

Звичай толоки дуже поширений у кавказьких народів, особливо серед інгушів, чеченців та гірських євреїв, проте в таких розмірах, як на Україні, його не існує ніде. Разом з тим слід відзначити, що ці звичаї за новіших часів обернулися здебільша на засіб експлуатації бідноти багатіями та попівством, використання ними даремної праці, але це вже сталося пізніше.

Толока жнивова завжди закінчується святом «обжинків», що їх основний зміст полягає в тім, що по жнивах жінці плетуть з колосків та польових квітів вінок, одна з дів-

чат накладає його собі на голову, і всі рушають до хазяїна, співаючи пісень.

Обжинкові пісні надзвичайно багаті на зміст і що найцікавіше, так це те, що і слова їхні, і голос (мотив) майже однакові з такими ж піснями інших слов'янських народів. Головний зміст їхній—хвала сонцеві, місяцеві, хлібові, ниві, господарствові; вони подибуються в джерелах, що свідчать про далеку їхню минувшину; вони вирости й зрослись з хліборобським побутом, а тому, очевидно, і матимуть ще довге майбутнє.

Багато обжинкових пісень виключно стосуються вінка, що його женці несуть хазяїнові, при чім слова цих пісень, з якими звертаються до вінка, дуже ласкаві, любовні. Його називають «пелехатим», «кучерявим», «золотим». Коли його щойно сплетено—його котять по полю й співають: «колом, в і н о н ь к у, колом», «котився віночок по полю».

Значіння обжинкового вінка пояснюється по-різному. Одні вважають його за емблему сонця, а інші—за доброго духа полів, бо, пояснюють ці інші, є пісня, в якій вінок звертається до хазяїна:

Пускай, хазяїне, в стодолу;
Вже я набувся на полю,
Буйного вітру начувся,
Ранньої роси напився.

Проте треба вважати, що обжинковий вінок є символ сонця, що дарує людям урожай. До такого висновку треба прийти тому, що вінок взагалі має дуже багато різних символічних значінь (наприклад, весільний вінок) і як до звичаю, до якого його прикладають, пояснюють його значіння. Взагалі ж вінок—символ сонця.

Обжинкові пісні треба вивчати, треба очистити їх від сміття релігійного та панського, бо серед них є багато не тільки цікавих для антирелігійника, а й для економіста та історика. Наприклад, одна з цих пісень співається так:

Уже сонце котиться—
Нам додому хочеться,
А ми не йдемо
Од пана свого,
Од молодого.

З таким змістом цю пісню внесено в «Матеріяли статистично-етнографічної експедиції Чубинського» і так всюди цитується. Тимчасом останній рядок її, що безперечно є наслідком кріпацтва, в багатьох місцевостях співається: «в о р о г а т я ж к о г о».

Закінчуються обжинки завжди тим, що хазяїн частує женців.

Під час толоки та обжинків є дуже важливий звичай, з яким зв'язано багато забобо-

нів, який слід би якнайшвидше вивести. Звичай цей називається «Спасова борода».

Суть його в тім, що останніх «жмень» (жмутів) жита чи пшениці не зжинають, а зв'язують колосками донизу так, щоб поміж них могла пролізти людина. Кругом «бороди» виривають траву, очищають землю від сміття і закопують декілька зерен, що їх взято з тієї ж бороди. Потім починається побажання врожаю на майбутній рік, і молодь качається по стерні. Іноді заставляють парубків пролазити «крізь бороду» і при цьому б'ють їх по спині. Іноді теж жінці кидають від бороди собі через голову серпи, ворожать: коли серп застромиться в землю, значить доведеться жити у цього ж хазяїна й на рік.

В основі цього забобону лежить віра в польового духа, при чім саме головне—ця віра визначається в певній формі (обряді): поклони бороді, тобто польовому духові, обрядові пісні колом навколо неї тощо. А в деяких місцевостях нею лякають дітей, запевняючи, що борода то є місце, де перебуває польовий дух, коли з поля зжато хліб.

Дехто вважає, що «Спасова борода» то є борода бога Велоса. Це треба категорично відкинути. Нещодавно проф. Аг. Кримський категорично довів, що назва «волосова» пішла від назви «велос»—остюків, які звисають донизу з колосків «бороди».

Загалом же треба сказати, що народні звичаї, зв'язані зі стародавнім святом врожаю, потребують уваги всіх, хто цікавиться запровадженням нових форм святкування та звичаїв. Очищені від забобонів, багато з них не втрачають ще права на існування й запровадження в життя в нових умовах. Цим формам треба лише надати сучасного змісту.

Спас

Коло наших хліборобських свят замикає осіннє свято, зв'язане із збором садовини й пристосоване до так званого християнського спаса (Спаса—6 серпня). Фактично наші селяни святкують трьох спасів. На першого спаса, Маковія (1 серпня), святять мак і мед, тому й свято це іноді зветься медовим. Другий спас є спас яблучний (6 серпня), бо саме до цього спаса досягають яблука, що їх попи святять у цей день після врочиствої літургії. Нарешті, третій спас зветься «горіховим» спасом (17 серпня) і з'єднується з церковним святом на честь «Нерукотвореного образу». Але з цих трьох спасів найбільш шанується другий спас, коли селяни розговляються на яблука, бо раніш їх їсти не дозволялося, а хто випадково з'їв, той повинен спокутувати свій гріх і протягом 40 днів після свята не їсти ніякої садовини. Звичайно, ці заговіни на садовину були

зв'язані з періодом старих поміщицьких та попівських податків, коли сама церква начебто накладала табу (заборону) на садовину, щоб панам легше було забрати її від селян. Старі податкові звичаї ще й зараз zostалися в обряді на спаса, і кожний селянин повинен дати батющі частину свяченої садовини.

Тут не лишне буде сказати, що нещодавно англіканські місіонери на островах Нової Зеландії заборонили тубільцям споживати кокосові горіхи, доки вони не досягнуть, і саме з тих причин заборонили, що тубільці платять податки англійському королеві кокосовими горіхами. Отже, попи скрізь однакові, і способи їхні смоктати з людей кривавицю—теж однакові.

До шкідливих забобонів, зв'язаних із спасами, слід зачислити свячіння під час першого свята маку, а під час другого—свячіння зажиночного чи обжиночного снопа. І свячений мак, і свячені жито чи пшениця потім вимолочується й домішується до насіння, при чім їх забороняється очищати. Так що навіть непотрібне на сійбу збіжжя з усім насінням будяків геть усе засівається. Звичайно, це чинить велику шкоду засіву. А що звичай цей встановила церква й попи його вперто підтримують, то роля їхня в шкоді, яку заподіюється псуванням насіння, очевидна.

З часу, як монастирі перестали існувати і ченцям довелося братися до праці, перестав існувати звичай ходити на спаса відвідувати ченців. Але ще донедавна це робилося в Києві. На спаса селяни навколишніх сіл щороку ходили до київських монастирів відвідувати «святих отців».

Пиятика та дике гульбище були характерною ознакою цієї «змички» між ченцями, селянами та міщанами.

Звичай цей хоча в масових формах і зник, проте попи й далі вдовбують в голови селянам, що про ченців треба дбати і допомагати їм, особливо допомагати ченцям колишніх монастирів. Звичайно, що це—проповідь дармоїдства і ширять її попи, щоб і надалі підтримувати забобони та звичаї, щоб і надалі жити коштом трудящих дармоїдам та паразитам.

**Найголовніша література,
що нею користувався автор**

- Грушевський М.* Історія укр. літератури.
Гальковський Н. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси.
Ефименко П. О Яриле, языческом божестве.
Кунов. Возникновение религии и веры в бога.
Липерт Ю. Экономич. основы христианских праздников.
Манджос Б. Вірування та забобони нашого села.
Потебня. О купальских огнях.
Потебня. Обзор поэтических мотивов колядок.
Піотуховіч М. Звичаї і песні беларускаго селянина у їх гаспадарчай аснове.
Плеханов. Статті про релігію.
Сумцов Н. Культурные переживания.
Чубинский П. Труды этнограф. экспедици в Западн. край.
Фрезер. Золотая ветвь.
Шейковский. Быт подолян.
Етнограф. збірники т-ва ім. Т. Шевченка у Львові.
Духовна література: Четві-мінеї, церковн. требник. Постанови Стоглавого Собора. «Історія християнської церкви»— Робертсона і т. ін.
-

З М І С Т

	Стор.
Від автора	3
Про наших пращурів: 1) боги та віра слов'ян; 2) храми, ідоли та жерці; 3) вірування слов'ян; 4) вірування наших пращурів—уже християн; 5) знахурство й віщування; 6) предки, рід і рожаниці; 7) свята наших пращурів; 8) річне коло свят наших пращурів	5— 18
Суть і розподіл святкових забобонів	19— 21
Народній «новий рік» та ворожба під Андрія	22— 32
Різдвяні звичаї: 1) походження звичаїв; 2) проміж- ні звичаї; 3) що таке коляда; 4) на чому ґрун- туються звичаї; 5) перший різдвяний цикл зви- чаїв; 6) другий та третій цикли; 7) другорядні звичаї й «коза»; 8) висновки	33— 49
«Засівкампанія» (коляда, Колодій, Юр): 1) похо- дження наших забобонів; 2) ударна кампанія; 3) спостереження та Колодій; 4) сійба; 5) роля великого посту та святої неділі; 6) свято Юрія; 7) попівські заходи; 8) висновки	50— 70
Деякі великодні звичаї: 1) яйце, крашанка й пи- санка; 2) рахманський великдень; 3) нав- ський великдень; 4) великодні гриша; 5) гробки або проводи	71— 90
Вегетаційні свята: 1) зелені свята; 2) купали	91—101
Пожнивові свята: 1) Спас; 2) Обжинки та свято врожаю	102—112
Найголовніша література, що нею користувався автор	113

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Правління: Харків, вул. К. Лібкнехта, 31

ВИМАГАЙТЕ ТАКІ КНИЖКИ:

ДУБРОВСЬКИЙ, В.	З побуту українських ма- нахів 2-ої половини XVIII ст. 1930 р. 104 стор., ц. 30 к.
ЗАЄЦЬ, В.	Хто й для чого охрестив Україну-Русь. Популярний нарис з історії України. 1929 р. 102 стор., ц. 30 коп.
ЗЕЛЕЧУК, І. П.	Чому жінка релігійніша від чоловіка. 1930 р. 80 стор., ц. 30 коп. (Масова антиреліг. б-ка)
ІВАНІВСЬКИЙ, А.	100 запитань безбожникам. (Збірка запитань та відпо- відей на допомогу антире- лігійникам). Видання 2-ге перероб 1929 р. 124 стор. ц. 65 коп.
ІГНАТЮК, ДМ.	Проти релігійного побуту. 2-е видання доп. 1930 р. 108 стор., ц. 30 коп. (Антирелігійна б-ка).
ІГНАТЮК, ДМ.	Українська автокефальна церква й союз Визволення України. 1930 р. 44 стор., ц. 8 коп.
КВІТКО, Й. М.	Останній чудотворець, 116 стор. ц. 40 коп. (Антирелігійна б-ка).

ч / 88

ФАВОРСЬКИЙ, В.	Релігія й мораль. (Історико-культурний нарис). 1930 р. 50 стор., ц. 18 коп. (Масова антиреліг. б-ка)
ФАВОРСЬКИЙ, В.	Релігія й жінка. (Історико-культурний нарис). 54 стор., ц. 15 коп. (Масова антиреліг. б-ка).
ЧЕРВОНІЙ, А.	Рабство та християнська церква. Суспільно-господарчі нариси. 1929 р. 112 ст., ц. 50 коп. (Масова антиреліг. б-ка).
ЧЕФРАНОВ, А.	Соціалістичне співзмагання на антирелігійному фронті. За редакцією О. ПІЕТРОВА. 1930 р. 58 стор., ц. 20 коп.
ЩЕРБИНА, І. та СОКОЛОВ, А.	Зброя безвірника. Збірка матеріалів для антирелігійної роботи в Червоноармійських клубках та Ленінських кутках. Частина 1-а, 1930 р. 203 стор., ц. 85 коп.

Поштові відділи Держвидавву надсилають накладною платою кожному книжку як власного, так і всіх видавництв СРСР. Пересилка й пакування на всі замовлення коштом Держвидавву, коли замовлення більше, ніж на 1 карб. і наперед оплачується готівкою.

Замовлення надсилати на такі адреси:

Харків, вул. 1 Травня № 17. Поштовий відділ ДВУ
Київ, вул. К. Маркса № 2. Поштовий відділ ДВУ
Одеса, вул. Аяссая № 33 (Пасаж). Пошт. від. ДВУ
Дніпропетровськ, пр. К. Маркса, 49. Пошт. від. ДВУ

Комерційне управління ДВУ

Харків, вул. Карла Лібкнехта № 31
Філії та книгарні по всіх округових та значніших містах України.

1-80

200

A 522291

Куп
ли